

**ФОРМУЄМО
ГОТОВНІСТЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ
ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО
БАТЬКІВСТВА**

Методичний посібник

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

**ФОРМУЄМО ГОТОВНІСТЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО
ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА**

Методичний посібник

Кропивницький

2022

УДК 373.5.015.31 : 173.5-055.52

Ф- 33

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання
НАПН України (протокол № 8 від 23 червня 2022 р.)*

*«Схвалено для використання в освітньому процесі»
(рішення експертної комісії з психології та педагогіки
від 01.03.2023 року (протокол № 1))*

Рецензенти:

Матвієнко Олена Валеріївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і методики початкового навчання Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Потанчук Тетяна Володимирівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії та методики дошкільної і спеціальної освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Федорченко Тетяна Євгенівна – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України.

Ф- 33

Формуємо готовність старшокласників до відповідального батьківства: методичний посібник / Шахрай В.М. (ред.), Гончар Л.В., Канішевська Л.В., Малиношевський Р.В. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. – 136 с.

ISBN 978-966-189-647-4

Методичний посібник має на меті допомогти педагогам в організації факультативного курсу з орієнтовною назвою «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства («Я – майбутній батько (майбутня матір)»)). У методичному посібнику наголошено на актуальності проблеми відповідального батьківства в сучасний суспільний період та важливості підготовки до нього молоді, зокрема старшокласників. Подано програму факультативного курсу, матеріали для проведення занять із старшокласниками, запропоновано тестові завдання для перевірки засвоєння учнями змісту курсу, термінологічний словник, рекомендовану літературу.

Для педагогів закладів загальної середньої освіти та закладів освіти інтернатного типу, соціальних педагогів, батьків.

УДК 373.5.015.31 : 173.5-055.52

ISBN 978-966-189-647-4

© Інститут проблем виховання, 2022

© Авторський колектив, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ПРОГРАМА ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «ПІДГОТОВКА СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА» («Я – МАЙБУТНІЙ БАТЬКО, Я – МАЙБУТНЯ МАТІР»)	7
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛИ ДО ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «ПІДГОТОВКА СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА» («Я – МАЙБУТНІЙ БАТЬКО, Я – МАЙБУТНЯ МАТІР»)	13
Тема 1. Роль сім'ї і батьківства у становленні особистості	13
Тема 2. Гармонійні взаємини між подружжям як чинник становлення відповідального батьківства	22
Тема 3. Репродуктивне здоров'я молодих людей як майбутніх батьків	29
Тема 4. Основи сімейного виховання	39
Тема 5. Сімейне виховання немовлят і дітей раннього віку (до 3-х років) ...	50
Тема 6. Сімейне виховання дитини дошкільного віку (3-6 років)	62
Тема 7. Сімейне виховання дитини молодшого шкільного віку (6-10 років)	72
Тема 8. Основи батьківської взаємодії з дітьми підліткового віку (10-15 років) та старшого шкільного віку (15-17 років)	80
Тема 9. Підготовка старшокласниць до материнства	89
Тема 10. Роль батька-чоловіка у вихованні дитини та необхідність підготовки до майбутнього батьківства старшокласників-юнаків	97
Тема 11. Підсумкові заняття. Тестові завдання	103
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАНЯТЬ ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «ПІДГОТОВКА СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА» («Я – МАЙБУТНІЙ БАТЬКО, Я – МАЙБУТНЯ МАТІР»)	110
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	124
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	129

ПЕРЕДМОВА

Відповідальне батьківство є важливою соціальною проблемою, яка повинна бути в полі уваги суспільства, освітніх закладів, сім'ї, адже сучасний стан батьківства в Україні є, значною мірою, незадовільним. Це підтверджується фактами насильства в сім'ї, яке чиниться насамперед щодо дітей, високим рівнем розлучуваності, що негативно впливає на різні сторони дитячого життя, невмінням і небажанням батьків здійснювати повноцінне сімейне виховання, випадками доволі ранньої народжуваності, що характеризується неготовністю (емоційною, матеріальною) батьків дитини (здебільшого однією матір'ю) до належного догляду та розвитку дитини.

У сучасних суспільних умовах актуальною постає проблема відповідального батьківства та підготовки до нього молоді, зокрема старшокласників. Доцільність формування у старшокласників готовності до відповідального батьківства зумовлено соціально-психологічним розвитком школярів цього віку. У юності, зокрема в ранній (старший шкільний вік), відбувається становлення індивіда як особистості, адже в цей час молода людина розвиває в собі соціально значимі якості, моральне ставлення до людей, до самої себе, природи, здатність до співпереживання, до засвоєння конвенціональних ролей, норм, правил поведінки в суспільстві

Водночас результати аналізу практики виховної роботи у закладах освіти (загальної середньої, позашкільної, інтернатного типу) підтверджують, що проблемі формування готовності старшокласників до відповідального батьківства не надається належна увага, оскільки немає належного усвідомлення педагогами важливості проблеми, відсутня системність у роботі, переважають форми й методи виховання, що мало враховують внутрішній світ сучасного старшокласника, його інтереси та потреби тощо

Відповідальне батьківство як педагогічний феномен є інтегративним утворенням особистості, що включає сукупність позитивних ставлень, установок і очікувань індивіда як батька, який глибоко усвідомлює свій обов'язок перед дитиною, її теперішнім і майбутнім, батьківські почуття, насамперед батьківську

любов, оволодіння педагогічними компетенціями, що дають можливість здійснювати повноцінне сімейне виховання та сприяти позитивній соціалізації дітей. Важливим складником відповідального батьківства є батьківська компетентність, що полягає в здатності батьків здійснювати повноцінне сімейне виховання, забезпечувати розумовий, фізичний, моральний, трудовий, естетичний розвиток дітей [83, с. 50-52].

Слід наголосити, що у процесі формування готовності до відповідального батьківства старшокласників педагоги мають включити насамперед ті елементи відповідального батьківства, що здатні освоїти молоді люди цього вікового періоду, які, переважно, ще не мають досвіду реального батьківства.

На нашу думку, готовність до відповідального батьківства старшокласників передбачає сформованість у них комплексу якостей, що поєднує позитивне ставлення до батьківства, наявність знань, навичок і вмінь з основ репродуктивної культури і сімейної педагогіки, емоційну розвиненість та усвідомлення відповідальності, як майбутнього батька, перед дітьми, сім'єю, суспільством.

Важливим аспектом формування готовності старшокласників до відповідального батьківства є спрямування учнівської молоді до утвердження гендерної рівності у майбутньому сімейному житті та «нівелювання нерівності між статями у виконанні батьківської ролі» [42, с. 129], підготовка як дівчат, так і хлопців до реалізації соціально важливої місії вихователів власних дітей.

Формування готовності до відповідального батьківства учнів старших класів може здійснюватися шляхом організації навчальних курсів за вибором, що розкривають різні аспекти сімейного життя та батьківства, позакласних виховних заходів, висвітлення окремих моментів підготовки до сімейного життя і батьківства при вивченні навчальних дисциплін, зокрема літератури, біології, фізичного виховання тощо.

Уважаємо корисним введення в освітній процес закладів загальної середньої освіти факультативного курсу з орієнтовною назвою «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства» («Я – майбутній батько, я – майбутня матір»).

Навчально-методичний посібник має на меті допомогти педагогам в організації названого курсу, подає програму курсу, матеріали для проведення занять, тестові завдання для перевірки засвоєння змісту курсу, термінологічний словник, рекомендовану літературу. Водночас слід зазначити, що подані в методичному посібнику матеріали можуть бути використані при проведенні окремих виховних та інших заходів, що спрямовані на підготовку старшокласників до відповідального батьківства.

Навчально-методичний посібник адресовано класним керівникам, соціальним педагогам, іншим педагогічним працівникам, які зацікавлені проблемою пошуку шляхів підготовки учнів старшого шкільного віку до майбутнього сімейного життя і батьківства, батькам.

Над навчально-методичним посібником працювали:

Шахрай Валентина Михайлівна, доктор педагогічних наук, доцент, завідувачка лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України – керівник авторського колективу;

Гончар Людмила Вікторівна, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України;

Канішевська Любов Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України, головний науковий співробітник лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України;

Малиношевський Руслан Васильович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України, старший науковий співробітник лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

РОЗДІЛ 1

**ПРОГРАМА ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «ПІДГОТОВКА
СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА («Я –
МАЙБУТНІЙ БАТЬКО, Я – МАЙБУТНЯ МАТІР»)**

Пояснювальна записка

У сучасних умовах функціонування українського суспільства актуальною постає проблема відповідального батьківства та підготовки до нього молоді, зокрема старшокласників. Це зумовлено змінами у функціонуванні інституту сім'ї (зниження рівня шлюбності та народжуваності, поява альтернативних шлюбних відносин, спрямованість деякої частини молодих людей на бездітність, вияви насильства в сім'ї) і в сфері батьківсько-дитячих взаємин (прояви батьківської некомпетентності, безвідповідальності у вихованні дітей, байдужості до їхнього всебічного розвитку тощо).

Такий стан із функціонуванням інституту сім'ї в Україні потребує цілеспрямованої підготовки старшокласників до майбутнього батьківства. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства має бути спрямованим на оволодіння учнями знань, вмінь, навичок з основ батьківства, що містять розуміння етичних, правових, психологічних, фізіологічних його аспектів, здатність до здійснення належного виховання майбутніх дітей.

Мета програми факультативного курсу «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства («Я – майбутній батько, я – майбутня матір»): сприяти отриманню учнями старших класів психолого-педагогічних знань, які формують стійкі погляди на сім'ю і батьківство як на цінності, та виробленню в учнів певних навичок, що допоможуть в майбутньому здійснювати належне виховання власних дітей та їхній розвиток.

Завдання програми:

- розширення знань учнів про значення сім'ї та батьківства, правові засади їх функціонування;
- надання учням знань про особливості розвитку дітей на конкретних вікових етапах;

- набуття учнями знань про репродуктивне здоров'я батьків і його значення для народження та розвитку здорових дітей;

- поглиблення знань учнів старших класів про засади гармонійних стосунків між членами подружжя і їхній вплив на всебічний розвиток дитини;

- ознайомлення учнів з елементами сімейної педагогіки і психології, що сприятиме здійсненню в майбутньому належного сімейного виховання;

- вироблення певних навичок щодо виховання дітей та догляду за ними;

- розвиток критичного мислення, здатності відстоювати свою позицію, пропонувати шляхи вирішення проблем, насамперед в сфері виховання та розвитку дітей;

- розвиток у старшокласників позитивних емоцій у ставленні до інших, зокрема молодших за себе, до потенційного батьківства в майбутньому.

У результаті реалізації програми очікується позитивна динаміка сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства, що виявлятиметься у: 1) розширенні уявлень учнів про батьківство; 2) розвитку переконаності у значимості батьківства; 3) набутті знань та вмій з основ сімейної педагогіки і психології й репродуктивної культури; 4) підвищенні розуміння ризиків та перешкод, що не сприяють наближенню до щасливого батьківства; 5) збагаченні емоційної сфери почуттями радості, любові, переживання за інших.

Впровадження програми сприятиме формуванню в учнів старших класів компетентностей:

громадянські та соціальні компетентності (спроможність діяти як відповідальний громадянин, що усвідомлює значення повноцінного батьківства для належного функціонування суспільства; повага до прав людини, зокрема майбутніх власних дітей; виявлення толерантності, уміння конструктивно співпрацювати, співчувати та діяти в конфліктних ситуаціях (зокрема в умовах сім'ї), дотримання здорового способу життя, що стане одним із чинників щасливого батьківства);

навчання впродовж життя (спроможність вчитися й працювати як у колективі, так і самостійно, організовувати своє навчання, оцінювати його й

ділитися його результатами, зокрема щодо оволодіння основами сімейної педагогіки і психології;

інноваційність, що передбачає здатність учня реагувати на зміни та долати труднощі; відкритість до нових ідей, наприклад в сфері подружніх взаємин та сімейного виховання;

інформаційно-комунікаційна компетентність (здатність безпечно використовувати інформаційно-комунікаційні засоби для пошуку інформації щодо проблем сім'ї та виховання дітей);

культурна компетентність (опанування культурних і мистецьких здобутків України та світу з метою власного розвитку і прилучення до них майбутніх дітей).

Програма сприятиме розвитку в учнів умінь (визначено згідно з державним стандартом базової середньої освіти) [17]:

- висловлювати власну думку в усній і письмовій формі, тобто словесно передавати власні думки, почуття, переконання;
- критично і системно мислити;
- логічно обґрунтовувати позицію;
- діяти творчо;
- виявляти ініціативу;
- конструктивно керувати емоціями, що передбачає здатність розпізнавати власні емоції та емоційний стан інших;
- оцінювати ризики;
- приймати рішення;
- розв'язувати проблеми;
- співпрацювати з іншими.

Для розвитку вказаних компетентностей та вмінь необхідно використовувати методи, що базуються на ідеях педагогіки співробітництва та особистісно орієнтованого виховання.

Заняття слід проводити на основі принципів: позиціонування емоційної привабливості батьківства; вибудовування ціннісної пріоритетності батьківства;

стимулювання позитивних особистісних очікувань батьківства; артикулювання свободи сімейного вибору; оволодіння основами сімейної психолого-педагогічної і репродуктивної культури; гендерної рівності [86].

Унаслідок реалізації програми факультативного курсу очікується розширення уявлень учнів про батьківство, розвиток їх переконаності у значимості батьківства, набуття учнями знань та вмінь з основ сімейної педагогіки і психології й репродуктивної культури, збагачення емоційної сфери юнаків і дівчат. Головним результатом впровадження курсу «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства» в освітній процес закладу освіти має бути сформоване в учнів позитивне ставлення до виконання в майбутньому ролей батька і матері як важливих особистісних цінностей.

На реалізацію курсу пропонується виділити 32 год. (1 год. на тиждень).

Тематичний план

№ п/п	Назва теми	Орієнтовна кількість годин
1.	Роль сім'ї і батьківства у становленні особистості	3
2.	Гармонійні взаємини між подружжям як чинник становлення відповідального батьківства	3
3.	Репродуктивне здоров'я молодих людей як майбутніх батьків	3
4.	Основи сімейного виховання	3
5.	Сімейне виховання немовлят і дітей раннього віку (до 3-х років)	3
6.	Сімейне виховання дитини дошкільного віку (3–6 років)	3
7.	Сімейне виховання дитини молодшого шкільного віку (6–10 років)	3
8.	Основи батьківської взаємодії з дітьми підліткового віку (10–15 років) та старшого шкільного віку (15–17 років)	3
9.	Підготовка старшокласниць до материнства	2
10.	Роль батька-чоловіка у вихованні дитини та необхідність підготовки до майбутнього батьківства старшокласників-юнаків	2
11.	Підсумкові заняття	4
	Всього	32 год.

Програма

Тема 1. Роль сім'ї і батьківства у становленні особистості. Сутність сім'ї і її значення для повноцінного розвитку особистості. Функції сім'ї. Батьківство як чинник належного зростання дитини. Народна педагогіка про батьків. Погляди на батьківство в науковій та художній літературі. Значення підготовки до відповідального батьківства. Правові засади відповідального батьківства.

Тема 2. Гармонійні взаємини між подружжям як чинник становлення відповідального батьківства. Важливість побудови сімейного життя на засадах любові, довіри, поваги, взаємопідтримки членів подружжя, здатності до компромісів, вироблення спільних цінностей, інтересів, що стане підґрунтям для належного сімейного виховання та спілкування з дитиною. Насильство в сім'ї як перешкода гармонійних взаємин між її членами та нормального розвитку дітей.

Тема 3. Репродуктивне здоров'я молодих людей як майбутніх батьків. Сутність репродуктивного здоров'я, його складники, значення репродуктивного здоров'я батьків для повноцінного фізичного, інтелектуального, емоційного, соціального життя майбутніх дітей. Шляхи зміцнення репродуктивного здоров'я молоді, профілактики хвороб.

Тема 4. Основи сімейного виховання. Основні поняття сімейного виховання, його принципи, мета та основні завдання, напрями, стилі, основні батьківські помилки у процесі виховання власних дітей, компоненти виховного потенціалу сім'ї (визначаються разом з учнями на основі аналізу їхніх взаємин з батьками). Роль спілкування в сім'ї, способи його удосконалення, доцільність дотримання дисципліни дітьми.

Тема 5. Сімейне виховання немовлят і дітей раннього віку (до 3-х років). Основи психічного розвитку, режим дня малюка, формування культурно-гігієнічних навичок дитини, розвиток її ігрової діяльності, уваги, мовлення. Забезпечення здорового харчування дитини раннього віку.

Тема 6. Сімейне виховання дитини дошкільного віку (3-6 років). Особливості фізичного, інтелектуального, емоційного та соціального розвитку дитини дошкільного віку, розвиток пам'яті, уваги, уяви, мислення, мови дітей.

Значення гри, різних видів діяльності, зокрема ігрової, для всебічного зростання дитини. Необхідність співпраці батьків із педагогами закладу дошкільної освіти для здійснення повноцінного сімейного виховання, підготовки дитини до школи.

Тема 7. Сімейне виховання дитини молодшого шкільного віку (6–10 років). Психологічні особливості дитини молодшого шкільного віку. Навчання як один із основних видів діяльності дитини молодшого шкільного віку. Розвиток здібностей молодшого школяра. Співпраця батьків зі школою у вихованні дітей молодшого шкільного віку.

Тема 8. Основи батьківської взаємодії з дітьми підліткового віку (10–15 років) та старшого шкільного віку (15–17 років). Психологічні особливості підліткового та старшого шкільного віку, шляхи та засоби формування потреб та розвиток інтересів дитини підліткового віку, способи забезпечення безпечної діяльності (цифрової безпеки) підлітка в Інтернеті, роль батьків у виборі дітьми-старшокласниками майбутньої професії.

Тема 9. Підготовка старшокласниць до материнства (заняття можуть проводитись лише для дівчат). Важливість підготовки старшокласниць до материнства. Фізична та психологічна готовність до материнства, чинники психологічного ризику для майбутньої дитини (стреси і страхи матері під час вагітності, негативне ставлення до вагітності), способи підготовки до народження дитини, основи догляду за немовлятами.

Тема 10. Роль батька-чоловіка у вихованні дитини та необхідність підготовки до майбутнього батьківства старшокласників-юнаків (заняття можуть проводитись лише для хлопців). Вплив батька на розвиток дитини, авторитет батька в сім'ї, включеність батьків у виховання в різних культурах, психологічна готовність чоловіків до батьківства, типи батьківської поведінки.

Тема 11. Підсумкове заняття. Тестування «Педагогічна компетентність майбутнього батька і матері» (на визначення рівня готовності старшокласників до відповідального батьківства). Написання есе «Я – майбутній батько», «Я – майбутня матір» та їх обговорення. Організація спільного заходу з дітьми молодшого шкільного віку.

РОЗДІЛ 2

МАТЕРІАЛИ ДО ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «ПІДГОТОВКА СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА» («Я – МАЙБУТНІЙ БАТЬКО, Я – МАЙБУТНЯ МАТЕР»)

Тема 1. Роль сім'ї і батьківства у становленні особистості.

Сутність сім'ї і її значення для повноцінного розвитку особистості.

Проблеми сім'ї цікавлять як науковців, так і звичайних людей, особливо молодих, які готуються створити власні сім'ї. Адже сім'я – це той осередок, де людина знаходить підтримку, любов, захист, оволодіває найпершими знаннями про світ, про норми поведінки, характер взаємин між особами. Сім'ю називають школою людяності, турботи й відповідальності за минуле і майбутнє одночасно. Саме в сім'ї кожний індивід поступово формує уявлення про самоцінність, про внутрішню гідність іншої людини.

Підходи до визначення поняття «сім'я» у науковців різняться. Доволі широко використовується трактування сім'ї як соціального інституту і як малої соціальної групи, коли сім'я визнається системою взаємовідносин між подружжям, соціальною групою, члени якої пов'язані шлюбними, родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, а соціальна необхідність якої обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення [68, с.240].

Сучасний західний соціолог Е. Гіденс дає таке визначення сім'ї: «Сім'я – це група осіб, об'єднаних зв'язками спорідненості, дорослі члени якої беруть на себе відповідальність за опіку над дітьми. Зв'язки спорідненості – це такі зв'язки між індивідами, що встановлені або через шлюб, або по висхідних лініях, які поєднують кривих родичів (матерів, батьків, дітей, діда й бабусю і т. д.)» [7, с. 174].

Соціологи притримуються думки, що різниця між групою і інститутом стосовно сім'ї є відносною, водночас вони не є тотожними. Сім'я як соціальний інститут повинна бути відповідальною перед суспільством, вона містить комплекс

соціальних функцій і ролей. Водночас сучасна сім'я все меншою мірою відповідає вимогам сім'ї як соціального інституту: в ній відсутні жорсткі норми, чітко задані зразки поведінки, вона має розмиті рольові приписи. Сім'я в нинішній період посилює свою автономію, а традиції, цінності і норми суспільства для неї стають менш значимими у порівнянні з індивідуальними нормами і цінностями [23].

З поняттям сім'я тісно пов'язане поняття «шлюб». Іноді між цими поняттями не бачать відмінностей. Проте поняття «сім'я» і «шлюб» не є поняттями рівнозначними. Як зазначається в словнику-довіднику «Соціологія», шлюб соціальний – форма відносин між жінкою і чоловіком, яка історично змінюється і завдяки якій суспільство впорядковує їх статеве життя, встановлює їх подружні і батьківські права і обов'язки, забезпечує легітимність їх нащадків [67, с. 432]. Шлюб є соціальним регулятором статевих взаємин.

Функції сім'ї. Значення сім'ї для суспільства та індивіда відображається в її функціях. Їх поділяють на соціальні (спрямовані на суспільство) та індивідуальні. Основними функціями є: репродуктивна (біологічне відтворення суспільства; задоволення потреби в дітях); виховна (підтримка культурної неперервності суспільства; задоволення потреб у батьківстві); господарсько-побутова (підтримка фізичного здоров'я членів суспільства; одержання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї від інших); духовного спілкування (розвиток особистості членів сім'ї; духовне взаємозбагачення членів сім'ї); емоційна (емоційна стабілізація індивідів; одержання індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї) [84, с. 209-210].

Сім'я, тим чи іншим способом, відображає все те, що відбувається в суспільстві. Але вона не тільки віддзеркалює зміни, а й, одночасно, сприяє їм.

За останні 20-25 років соціологічних досліджень цінність сім'ї в уявленнях українців не зменшилася. Родина залишається важливим для людини простором, і «духовно здорова сім'я в сучасних умовах без перебільшення постає як запорука зміцнення та розквіту країни», «... залишається місцем найміцніших особистісних зв'язків, найближчою і найдорожчою для кожного батьківщиною» [29, с. 110].

Батьківство як чинник належного зростання дитини. Батьківство – це специфічна соціальна діяльність батьків і матерів щодо виховання і соціалізації дітей, що передбачає переживання батьками повноцінного комплексу батьківських почуттів та здатність до гармонійної взаємодії з власними дітьми, підготовку їх до належного функціонування в соціальному та природному середовищі. Батьківство не є тотожним суми материнства і батьківства, поняття «батьківство» – надіндивідуальне ціле, що виходить за межі індивіда, тоді як «материнство» і «батьківство» стосуються окремої особистості. Батьківство є динамічним процесом, батьківські ролі і почуття якісно змінюються залежно від віку дитини.

Сучасне відповідальне батьківство характеризується свідомим ставленням до появи дитини та її виховання, партнерськими стосунками між батьками та між батьками і дітьми, гнучким підходом до гендерних ролей у родині. Не можна не звернути увагу на появу моделі «нового» батька, відповідального та турботливого, чий обов'язки не зводяться до ролі годувальника.

Одними з ознак відповідального батьківства є батьківська любов і батьківська компетентність. Батьківська любов – почуття батька (матері) до своєї дитини, особливе переживання кровної спорідненості і продовження себе в дитині, відповідальності за її долю. До ознак батьківської любові можна віднести: тепле емоційне ставлення, наявність постійної потреби у спілкуванні, турбота, знання об'єкта любові, жертвовність, співчуття і співпереживання у важкі моменти. Батьківська компетентність відображається в єдності теоретичної і практичної готовності до здійснення батьківської діяльності і характеризується можливістю використання сукупності даних про процеси виховання і навчання, про міжособистісні взаємини з дитиною, про специфіку психічного розвитку дитини в умовах норми і патології, про її вікові особливості, про способи та технології педагогічного впливу у реальних життєво-сімейних ситуаціях.

Природним осередком розвитку дитини є повна сім'я, в якій її утримують і виховують мати і батько, що дає можливість засвоїти моделі поведінки відповідно до своєї статі. Роль батьків у становленні особистості дитини надзвичайно велика,

особливо в ранньому, дошкільному, молодшому шкільному віці. Сім'я і батьки, насамперед, забезпечують фізичний, емоційний та розумовий розвиток дитини. Освітній рівень батьків, їх інтереси впливають на засвоєння дитиною пластів культури, на прагнення постійно здобувати знання. Батьки відчутно впливають на засвоєння дітьми соціальних норм, особливо тих, що визначають виконання в майбутньому сімейних ролей (вибір подружжя і характер сімейного спілкування часто залежать від атмосфери і взаємин в батьківській сім'ї). У сім'ї під впливом батьків формуються ціннісні орієнтації дитини, що визначають спосіб її життя, життєві прагнення, плани і шляхи їх досягнення. Батьківська підтримка, схвалення чи, навпаки, байдужість і осуд позначаються на домаганнях особистості, допомагають їй чи заважають шукати виходи в складних ситуаціях, вистояти у соціальних умовах, що змінюються, здійснювати саморозвиток та самореалізацію.

На честь важливої ролі батьків у вихованні дітей, соціалізації підростаючих поколінь в багатьох країнах відзначається День матері та День батька. В Україні День матері і День батька не має сталої дати. Відповідно до указу президента України від 10 травня 1999 року № 489/99 День Матері відзначається в другу неділю травня. День батька відзначається в третю неділю червня (офіційно визначений 8 травня 2019 року, коли Кабінет Міністрів України схвалив Указ Президента України «Про День батька»).

Народна педагогіка про батьків; Грунтовно і всебічно висвітлені засади сімейного виховання та роль батьків у становленні дитини в українській народній педагогіці, яка є системою методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління [69]. В арсеналі народної педагогіки багато засобів – фольклор, звичаї, традиції, обряди, різні види народного мистецтва, сімейний побут тощо. І всі вони стають дієвим інструментом розвитку дитини завдяки вмілому їх використанню насамперед батьками. Українська народна мудрість, що втілена, зокрема, в прислів'ях і приказках, ставить батьків на найвище місце у людському житті («За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини», «Шануй Батька та Бога – буде тобі всюди дорога», «Нема у світі цвіту цвітішого від

маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки», «Матір ні купити, ні заслужити»). Найважливішою життєвою опорою для дитини, джерелом її радості є батьківська любов, самовіддана, водночас вимоглива («У дитини заболить пальчик, а у мами серце», «Отець по батьківськи поб'є, по батьківськи й помилує»). Проте в народі застерігають, що батькам у своїй любові «треба мати почуття міри, ніколи не впадати в нерозумну, сліпу любов, яка спотворює, калічить дитину». Ця засторога звучить у прислів'ї – «Гарна мазана паляниця, а не дитина». Педагогічні народні вислови спрямовують батьків на здійснення належного виховання, результатом якого буде сформована особистість на основі моральних вартостей, розумна та відповідальна («Не збирай сину худоби, збери йому розум», «Пропає батько з дурним сином»). Водночас діти мають з належною шаную ставитися до батьків, надавати їм всебічну підтримку та допомогу. Якщо ж цього не стається, то у дорослих дітей трапляються негаразди («Як батька покинеш, так і сам загинеш»).

Батько і мати в народному сімейному вихованні доповнюють один одного. Якщо мати за своєю природою є втіленням ласки, ніжності, надмірної доброти, то для дитячої дисциплінованості, дотримання моральних норм, набуття трудових навичок дуже важливим було батьківське слово, яке було і законом, і водночас навчало, об'єднувало і утверджувало моральні устої [62, с. 28]. Найдієвішим методом батьківського виховання був приклад батьків, їхнє ставлення один до одного, до родичів, сусідів, членів громади, до виконання своїх господарських обов'язків.

Погляди на батьківство в науковій та художній літературі. До проблем батьківства і сімейного виховання звертався у своїй творчості Г. Сковорода. У притчі «Благодарный Еродій» видатний філософ і педагог наголошує на двох основних батьківських обов'язках – народити дітей і виховати їх, навчити правилам людського життя. Якщо ж батьківство обмежується лише народженням дитини, то таких батьків Г. Сковорода називає напів батьком і напів матір'ю. Значення сімейного виховання, на думку мислителя, виявляється в тому, що воно є природним, спрямоване на розвиток природних задатків дитини, закладення

основ життєвої самостійності й активності. Найбільше благо, що дав батько, Г. Сковорода визначає словами Еродія (птаха): «Народив і виростив нам посріблені крила, ноги, які відштовхують голови зміїв, ніс, що шматує їх. Це наша і їжа, і слава» [61, с. 104]. Важливим є й те, що правильне сімейне виховання формує любов до батьків, розвиває почуття синівської вдячності.

Цінні педагогічні думки про батьків і їх роль у підготовці дитини до дорослого життя віднаходимо в творах українських письменників і поетів, зокрема в творчості І. Котляревського та Т. Шевченка. І. Котляревський у бурлескній поемі «Енеїда» картає батьків за неправильне сімейне виховання, за невміння бути вимогливими до дітей, що веде їх до моральної деградації та життєвої неспроможності. Поет жартівливо зображує таких батьків у пеклі, куди вони потрапили через те, що «синів не вчили, а гладили по головах, і тільки знай, що їх хвалили». І внаслідок такого невдалого сімейного виховання «синки в ледащо пустилися, пішли в нінащо», насамперед прагнучи якнайшвидше добратись до батьківської спадщини [35, с. 87].

У Т. Шевченка, натомість, мати постає як людський ідеал, як втілення відданості, жертвовності, безмежної любові і доброти у ставленні до власної дитини. У таких поезіях, як «Сон» («На панщині пшеницю жала ...»), «Наймичка», «Ой люлі, люлі, моя дитино», «У нашій раї на землі» поет показує велич і трагізм долі матері в феодальному суспільстві, суспільстві нерівності та кривди. Водночас великий гуманіст переконаний, що в людському бутті «нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим», і називає матір святою, гідної пошани і поклоніння (92, с. 404).

Думками про виховну сутність сім'ї та її роль у становленні морально-духовної особистості пронизана вся педагогічна творчість видатного українського педагога В. Сухомлинського [10]. Василь Сухомлинський робить акцент на таких сторонах відповідального батьківства.

1. Відповідальне батьківство, насамперед, базується на взаємній любові батька і матері, яка є опорою для дитини у вирі життєвих випробувань. Мудрий педагог пише: «Справжня любов між матір'ю і батьком – це найважливіша

духовна сила, яка виховує дитину. Благородство, моральна краса і чистота любові батька до матері й матері до батька, їх взаємоповага, довір'я, відкритість їх сердець, глибокий взаємний інтерес один до одного, вірність у всьому – у щасті і в горі – все це створює те здорове моральне середовище, в якому формуються прагнення до добра, впевненість у його торжестві, світле, оптимістичне бачення життя» [73, с. 187].

2. Відповідальні батьки мають турбуватися про батьківський авторитет, насамперед прикладом власних гідних вчинків, що є джерелом дитячої гордості і радості. Видатний педагог був переконаний, що «розвиток особистості залежить насамперед від того, якими людьми постають перед дитиною мати й батько» [73, с. 86]. Неодмінними елементами відповідального батьківства є сердечна турбота про дітей, зацікавленість їхніми справами, віра в їхні багатогранні здібності, здатність відчувати душу власної дитини і відгукуватись на її тривожні чи радісні сигнали.

3. Відповідальне батьківство виявляється в єдності вимог батька і матері як вихователів. Глибокий знавець дитячої психології попереджував батьків, що їхня вимога стає «беззастережною для дитини тільки тоді, коли вона одностайна, тобто, коли мати і батько вимагають одне й те саме» [76, с. 151]. Водночас вимоги батьків повинні виявлятися насамперед не в заборонах, а, найперше, у спонуканні дитини до певних позитивних дій.

4. Батьки мають бути надзвичайно уважними до внутрішнього світу дитини, здатними до невтручання в суто дитяче життя, пов'язане з іграми, дружбою, товаришуванням. Педагог попереджав, що «замкнутість, відчуженість дітей породжується, як правило, нетактовним втручанням дорослих у світ дитячого життя» [76, с. 153].

Значення батьківства розкривається в працях сучасних дослідників (І. Бех, Л. Гончар, В. Думанська, В. Кравець, С. Красін, В. Постовий, Л. Слюсар, О. Смалько, О. Ярошинська та інші) [3; 13; 18; 36; 37; 57; 64; 65; 95]. Вони вказують на значення батьківства у вихованні підростаючих поколінь, передачі їм культурних надбань народу, розвитку мови та мовленнєвого етикету.

Значення підготовки учнівської молоді до відповідального батьківства. На сучасному етапі необхідно здійснювати ранню підготовку молоді до виконання рольових функцій чоловіка і дружини, батька і матері [56]. Нинішні учні – це майбутні батьки і матері, а спеціальна підготовка буде сприяти підвищенню їхньої батьківської компетентності та переборенню негативних тенденцій, що виявляються в сучасному батьківстві (послаблення соціальних зв'язків між батьками і дітьми; зростання внутрішньо сімейної конфліктності і агресії; зниження якості сімейного виховання і відповідальності батьків за своїх дітей тощо). Сучасними дослідниками робиться висновок, що загальна картина сімейного життя значною мірою визначається тим, як молоді люди уявляють батьківство ще до прийняття функцій батьківства.

Значну увагу підготовці до батьківства учнів вже в шкільні роки приділяв В. Сухомлинський, який був глибоко переконаний, що «формування моральної готовності до кохання, шлюбу, народження і виховання дітей, материнства і батьківства – це піклування школи про особисте щастя дитини» [73, с. 192]. Педагог стверджував, що формування моральної готовності до того, щоб стати чоловіком, дружиною, батьком, матір'ю є одним з найтонших і найважчих завдань виховання. Воно полягає, насамперед, в тому, щоб прищеплювати школярам переконання: найдорожче в житті – це людина, а найвища гідність, честь, доблесть – давати щастя іншій людині. Тому, «перш ніж відчутти потяг до особи протилежної статі, людина повинна навчитися більше віддавати, ніж брати від інших, – віддавати тепло своєї душі, діставати від цього глибоке задоволення [76, с. 124].

Здійснюючи підготовку до майбутнього материнства, мудрий педагог застерігав дівчат від легковажності у відносинах з представниками протилежної статі. Слід, на нашу думку, прислухатися до його слів, що не втратили актуальності і в наш час: «Розповідаючи дівчатам про нещастя і підлість, я хочу застерегти їх від помилок, які допускають багато дівчат, і за ці помилки їм доводиться дуже дорого розплачуватися: щастям, здоров'ям, а іноді й життям. Любов людська повинна бути не тільки красивою, відданою, вірною, а й мудрою,

обачною, зіркою і розбірливою. ... Дівчата повинні розуміти, що в житті є не тільки краса й благородство, а й, на жаль, і підлість, підступність, користолюбство, хамство, дрімуче невігластво, бездушність і жорстокість. У дівчини повинно бути не просто відкрите добре серце. Суворість, вимогливість, непохитність, недоступність – без цього не може бути справжнього благородства й відкритості серця. Легковажність у будь-якій сфері людських відносин дуже шкідлива, а в сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин вона смертельна» [74, с. 402].

Слід наголосити, що у старшому шкільному віці складаються передумови для підготовки учнів до виконання в майбутньому батьківських ролей. Старшокласники готуються до вступу в самостійне життя і перед ними постає питання вибору свого життєвого шляху, де передбачається, зазвичай, створення власної сім'ї, народження і виховання дітей.

Правові засади відповідального батьківства. Значення батьківства усвідомлюється суспільством і державою. Це насамперед відображено в Конституції України та інших правових документах. У статті 51 Конституції України вказано, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою [32]. Сімейний Кодекс України (стаття 5. Державна охорона сім'ї) наголошує на тому, що: а) держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї; б) держава створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство. У Сімейному Кодексі відображено рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини (Стаття 141), обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини (Стаття 150). До обов'язків батьків щодо виховання та розвитку дитини належать: батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; батьки зобов'язані поважати

дитину; забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини; забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини. Стаття 155 Сімейного кодексу вказує, що ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом. Зокрема стаття 164 розкриває підстави позбавлення батька чи матері батьківських прав (батьки жорстоко поведуться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва тощо) [58]. За невиконання або неналежне виконання обов'язків щодо догляду за дитиною та її виховання батьки притягаються до різних видів адміністративної та кримінальної відповідальності (стаття 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення; статті 164 і 166 Кримінального Кодексу України) [31; 38].

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. У чому полягає призначення сім'ї?
2. Що таке батьківство і яка його роль у розвитку особистості?
3. У яких творах художньої літератури відображено батьківство і материнство?
4. Які педагоги наголошують на необхідності підготовки учнівської молоді до майбутнього батьківства?
5. У яких правових документах говориться про значущість батьківства та відповідальність батьків перед дітьми та суспільством?
6. Підготуйте приклади відповідального виконання батьківської (материнської) ролі.
7. Підготуйте повідомлення про відзначення Дня матері і Дня батька в Україні та світі.

Тема 2. Гармонійні взаємини між подружжям як чинник становлення відповідального батьківства.

Міжособистісні взаємини у сім'ї. «Нащо клад, коли в сім'ї лад» – стверджує народна мудрість. На думку науковців, міжособистісні взаємини – це форма і умови співіснування дорослих членів родини і дітей різних вікових груп, які обумовлюють певною мірою реалізацію основних функцій сучасної сім'ї – відтворення, виховання, спільне ведення хатнього господарства, задоволення

різноманітних потреб всіх її членів. Міжособистісні взаємини характеризуються ступенем взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємопідтримки, взаємодопомоги, взаємовпливу і співпереживання. Саме від рівня міжособистісних взаємин у родині залежить стан психічного і фізичного здоров'я дорослих і дітей, прояви їх характерів, обґрунтованість вчинків. На характер міжособистісних взаємин в родині впливають декілька факторів: традиції, стиль спілкування, морально-психологічна атмосфера, культура домашнього побуту, ступінь організованості сімейного колективу, тип сім'ї, її склад, структура тощо.

Гармонійні міжособистісні взаємини. Гармонійними є взаємини, які характеризуються високим ступенем взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємопідтримки, взаємодопомоги, взаємовпливу і співпереживання між дорослими і дітьми в сучасній родині і забезпечують цілеспрямоване і радісне життя сімейного колективу. У сім'ї з гармонійними взаєминами, як правило, всі люблять один одного, ніхто нікому не зобов'язаний, панує атмосфера розуміння, взаємодопомоги, тепла, справжньої турботи і підтримки. Звичайно, гармонійні міжособистісні взаємини зовсім не виключають розбіжностей думок, сутичок, навіть конфліктів. Але в дружній сім'ї вони розв'язуються без роздратувань, без приниження людської гідності одних одними, без сварок і образ. За будь-яких обставин в сім'ї з гармонійними міжособистісними взаєминами дорослі і діти поважають думку одне одного, цінують батьківський авторитет, шанують старших членів родини, бережуть сімейний спокій, лад і затишок.

Психологічний клімат сім'ї. Психологічний клімат сім'ї – це найбільш вагомий чинник, який визначає ціннісний світ сім'ї і безпосередньо впливає на зміст, форми і методи виховання дитини. Психологічний клімат сім'ї тісно пов'язаний з її моральними цінностями, що є показником якості міжособистісних взаємин її членів. Дослідники визначають два типи психологічного клімату сім'ї – сприятливий і несприятливий. Для сприятливого клімату сім'ї властивими є її згуртованість, можливість всебічного розвитку особистості кожного з її членів, доброзичлива вимогливість один до одного, відчуття захищеності й емоційної задоволеності, гордість за належність до своєї сім'ї, внутрішня дисциплінованість,

принциповість, відповідальність. У сім'ї з сприятливим психологічним кліматом наявна любов, повага і взаєморозуміння. Нормою життя такої сім'ї є бажання і вміння зрозуміти рідну людину, вільний обмін думками, розвиток самокритики і доброзичливої критики стосовно інших членів родини, взаємна терпимість і коректність. Проживання у сім'ї зі сприятливим психологічним кліматом здатне вирішити такі особистісні проблеми, як-то: знизити напруженість емоцій від конфліктної ситуації на роботі, в колі друзів; зняти стрес і зменшити паніку; підвищити свою самооцінку; повернути гармонію в сприйняття життя; реалізувати свій творчий хист і т.д.

Несприятливий психологічний клімат сім'ї характеризується холодними емоційними взаєминами, відсутністю любові і взаєморозуміння, що, своєю чергою, призводить до депресій, сварок, психічної напруженості, дефіциту позитивних емоцій. Якщо члени сім'ї не прагнуть змінити стан справ у ній на краще, то існування сім'ї як людської цілісності стає проблематичним.

Несприятливі сім'ї можна поділити на дві категорії:

1) проблемні, причиною відсутності гармонії в яких стали об'єктивні складні життєві ситуації – втрата роботи, відсутність житла, важка хвороба родича і т. д. У цьому випадку, подолати труднощі допоможе консультація психолога, який підкаже конструктивне вирішення конфлікту і допоможе зберегти загальну позитивну мотивацію в сімейних взаєминах;

2) конфліктні, де члени родини постійно борються за першість у всіх питаннях, стикаючись і розходячись в головних принципах і поглядах на життя, наполегливо відстоюючи свою позицію, не звертаючи увагу на інших членів сім'ї та вплив такого спілкування на виховання дітей. Найчастіше такі сім'ї розпадаються, не витримуючи негативу в родині, який чимраз накопичується [12, с.114].

Ціннісна єдність членів сім'ї як важливий чинник становлення відповідального батьківства. Сутнісні ознаки наявності ціннісної єдності: члени сім'ї ставляться до своєї сім'ї як до найважливішої, життєво необхідної, соціальної цінності; орієнтація всіх членів сім'ї на почуття любові, поваги,

взаємної і моральної відповідальності, вартості сім'ї і роду, виконання побутових сімейних обов'язків, створення в сім'ї комфортної морально-психологічної атмосфери для успішного вирішення виховних завдань; готовність всіх у сім'ї обстоювати сформовані переконання про соціальні й особистісні цінності власної родини.

Система ціннісних орієнтацій сім'ї змінюється протягом усього її існування, і не завжди містить в собі ціннісні орієнтації кожного з подружжя. Діапазон ціннісних орієнтацій кожного з членів родини може бути індивідуальним.

Вчені стверджують, що для створення міцних міжособистісних стосунків в родині провідного значення набуває визначення, узгодження та прийняття індивідуальних ціннісних орієнтацій кожного з подружжя і формування на їх основі загальних сімейних цінностей [6].

Традиційними сімейними цінностями є: вільне обрання за взаємністю, подружжя вірність, народження та виховання дітей, облаштування побуту, повага до старших членів родини, взаємоповага, взаємодопомога, взаєморозуміння; розуміння сенсу побутових обов'язків; орієнтація на моральні потреби сім'ї; цінність батьківства (розуміння ролі батька як моральної опори сім'ї, ролі матері в прищепленні дітям доброти та сердечності, орієнтація на виховання в дітях співчуття, справедливості та чесності, розуміння впливу на дітей особистого прикладу та авторитету батьків, негативне ставлення до абортів, орієнтація на перевагу духовного спілкування над фізичним).

Не менш важливі для сімейного благополуччя: матеріальне становище (нерухоме майно, дохід, матеріально-речове середовище, продукти харчування, високооплачувана праця); творча та пізнавальна діяльність (освіта, здобуття професії, культурне дозвілля); самозберігаюча діяльність (збереження здоров'я, профілактика захворювань); рекреативна діяльність (відновлення сил, спорт, активний та пасивний відпочинок); турбота про близьких (домашня праця); почуття захищеності; духовно-релігійні цінності.

Сучасна молодь, за даними соціологічних досліджень, більше орієнтується на особистий успіх, підприємливість, матеріальну забезпеченість, прагне до

самоактуалізації, саморозвитку, самовдосконалення поза сім'єю. Подібні зміни в системі ціннісних орієнтацій молоді впливають на функціонування сім'ї, і як наслідок, вступаючи до шлюбу та народжуючи дитину, молоді батьки виявляються неготовими до виконання своєї нової соціальної ролі і іноді неспроможні до побудови стабільних стосунків у родині. Це призводить до зниження рівня народжуваності, збільшення розлучень та зростання кількості самотніх матерів, дітей-сиріт, сімейно-побутових конфліктів, випадків насильства тощо.

Необхідно зазначити, що ціннісні орієнтації чоловіка і дружини в системі сімейних відносин можуть не збігатися, що викликає напруження в сімейних стосунках і дезінтегрує (роз'єднує) родину, може слугувати підґрунтям для сімейних конфліктів, а то й до насильницьких дій відносно дорослих або дітей.

Основні виховні родинні цінності (за І. Бехом): цінність позитивного психологічного клімату (переживання радості як умова забезпечення позитивного стану дитини; розвиток почуття радості у результаті виконання дитиною певної діяльності); цінність моральної любові до людей (прагнення навчити дитину усвідомлювати себе невід'ємною часточкою навколишнього світу; розвиток моральної любові як руху від усвідомлення спорідненості дитини з батьками до такого ж усвідомлення стосовно інших); цінність поваги дитини до людської особистості (через приклад батьків, які мають бути моральним взірцем для дитини, дієвий принцип альтруїзму в сім'ї, згуртування сім'ї в єдине ціле, створення довкола дитини здорової моральної атмосфери); цінність гуманізму сімейних взаємин (реалізація безкорисливої любові до дитини в атмосфері взаємоповаги і доброзичливості, прагнення розвинути у дитини високу самосвідомість у процесі яскраво вираженої взаємодії); цінність бережливості дитини (забезпечення діяльного ставлення до світу речей, рослин, тварин); цінність відповідального вчинку дитини (вправління у вчинках особливої вартості, усвідомлення необхідності діяти відповідним чином без очікування будь-яких зовнішніх впливів); цінність творчої активності дитини (розвиток свідомої творчої активності, самостійності) [3, с. 350-356].

Гуманістична спрямованість всіх членів сім'ї на реальне визнання цінності, неповторності й цілісності особистості кожного члена сім'ї, застереження за ним права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, творення сімейного блага є основою ціннісної єдності сім'ї.

Важливість побудови сімейного життя на засадах любові, довіри, поваги, взаємопідтримки членів сім'ї, здатності до компромісів, вироблення спільних цінностей, інтересів, що стане підґрунтям для належного сімейного виховання та спілкування з дитиною.

Наявність любові між батьками як основа створення і підтримання здорового емоційного клімату в сім'ї. За народною педагогікою, без любові батьків один до одного і до дітей не буває і не може бути повноцінного сімейного виховання. Батьківська любов – це природне морально-етичне почуття, яке ґрунтується на емоційно-духовному переживанні, симпатії та виражається у безкорисливій турботі, опіці, піклуванні один про одного.

В. Сухомлинський про духовні умови існування сім'ї та буття дитини в її середовищі: «Людину ми творимо любов'ю – любов'ю батька до матері й матері до батька, любов'ю батька і матері до людей, глибокою вірою в красу і гідність людини. Чудові діти виростають у тих сім'ях, де мати і батько по-справжньому люблять одне одного і водночас люблять і поважають людей. Я відразу бачу дитину, в якій батьки глибоко, сердечно, красиво, віддано люблять одне одного. У цієї дитини – мир і спокій в душі, глибоке душевне здоров'я, щиросерда віра в добро, віра в красу людську...» [76, с. 413].

Довіра між подружжям як важлива емоційна складова у родинних взаєминах. Як моральна цінність, довіра об'єднує членів сім'ї, інтегрує їхні взаємини; передбачає наявність безпечного сімейного середовища [51]. Довіра у сім'ї можлива за піднесення етичної цінності кожного з подружньої пари, адже, вступаючи у шлюб, молоді люди довіряють один одному своє життя, свою долю. Довіряючи один одному, члени сім'ї виявляють здатність до розумних компромісів, вироблення спільних цінностей, інтересів, що стане підґрунтям для належного сімейного виховання та спілкування з дитиною у майбутньому.

Насильство в сім'ї як перешкода гармонійних взаємин між членами родини та нормального розвитку дітей. Поняття «сім'я» зазвичай асоціюється з безпечним закутком, який захищає від тиску зовнішнього світу. Та останні дослідження наводять на думку, що ця «коліска виховання» може бути також і «коліскою насильства». Насильство в домашній сфері має багато форм. Діти можуть ставати жертвами сексуальної та фізичної агресії. Немічні члени сім'ї і особи похилого віку є однаково незахищеними перед насильством удома. Переважна більшість потерпілих від насильства, що відбувається в контексті сімейних взаємин – то жінки.

Насильство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї щодо іншого, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психологічному здоров'ю.

Існує ряд типів насильства в сім'ї.

Фізичне – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

Сексуальне – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру щодо неповнолітнього члена сім'ї.

Психологічне – дія одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування. якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Економічне – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого її члена житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Міжнародне право тлумачить насильство в сім'ї, як порушення прав людини, і накладає на країни, зобов'язання знайти ефективні правові засоби викорінення цього зла. В Україні діє Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року. Він визначає правові та організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї. Згідно зі статистикою з вищезгаданого закону контроль покладається на спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, службу дільничних інспекторів міліції та кримінальну міліцію в справах неповнолітніх, органи внутрішніх справ; органи опіки і лікування; спеціалізовані установи для жертв насильства в сім'ї, кризові центри для жертв насильства в сім'ї і членів сім'ї та центри медико-соціальної реабілітації. Звертатися можна також до спеціальних служб для молоді при обласних, міських та районних державних адміністраціях. А члени сім'ї, які вчинили насильство, несуть кримінальну, адміністративну чи цивільно-правову відповідальність відповідно до закону [66].

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. Що таке міжособистісні взаємини у сім'ї? Чим вони характеризуються?
2. У чому полягає сутність гармонійних міжособистісних взаємин? Яка їх роль у розвитку особистості?
3. Що таке психологічний клімат сім'ї? Схарактеризуйте 2 основні його типи.
4. Назвіть сутнісні ознаки наявності ціннісної єдності сім'ї.
5. Схарактеризуйте основні родинні цінності.
6. Підготуйте приклади традиційних сімейних цінностей.
7. Підготуйте презентацію на тему: «Насильство в сім'ї як перешкода гармонійних взаємин у сім'ї».

Тема 3. Репродуктивне здоров'я молодих людей як майбутніх батьків.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), здоров'я – це стан фізичного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів.

Важливою складовою здоров'я є репродуктивне здоров'я [4].

Відповідно до рекомендацій Програми дій Міжнародної конференції з питань народження і розвитку (Каїр, 1994), репродуктивне здоров'я – це стан повного фізичного і соціального благополуччя, а не лише відсутність захворювань репродуктивної системи, порушення її функцій і (чи) процесів у ній. Відтак репродуктивне здоров'я означає можливість задоволеного і безпечного сексуального життя, здатність до народження дітей та можливість вирішувати, коли і як часто це робити.

Поняття «репродуктивне здоров'я» включає в себе і сексуальне здоров'я як стан, що дозволяє людині повною мірою відчувати статевий потяг та реалізовувати його, отримуючи при цьому задоволення.

Охорона репродуктивного здоров'я – це сукупність факторів, методів, процедур і послуг, які надають підтримку репродуктивному здоров'ю та сприяють добробуту сім'ї чи окремої людини шляхом профілактики й вирішення проблем, пов'язаних з репродуктивним здоров'ям. Воно містить у собі такі складники: 1) безпечне й ефективне запобігання небажаній вагітності; 2) безпечне переривання вагітності; 3) можливість доступу й вибір безпечних для здоров'я методів контрацепції; 4) безпечну вагітність та пологи, період пологів та після них; 5) лікування безплідності; 6) лікування захворювань репродуктивної сфери; 7) лікування інфекцій, що передаються статевим шляхом [49, с. 11–12].

Ризиками для репродуктивного здоров'я є:

- спадковість;
- низький рівень життя;
- низька якість надання медичних послуг;
- хронічний стрес, низька фізична активність, незбалансоване харчування, відсутність режиму навчання й відпочинку;
- акцентуації характеру (нестійка, циклоїдна, лабільна), патопсихологічні відхилення (депресія, істерія, психопатія, маніакальність), психологічні проблеми у спілкуванні з оточуючими;

- раннє статеве життя, форми статевої поведінки (гомо-, бісексуальний та груповий секс, велика кількість статевих партнерів, невикористання презервативів) [49, с. 209].

- тютюнопаління, уживання алкоголю, наркотиків;
- забруднення навколишнього середовища, високий рівень радіації;
- недоступність послуг з консультування та інформування.

Основними проблемами репродуктивного здоров'я (згідно з українськими, світовими даними) є: материнська і дитяча смертність; інвалідність серед дітей; значна кількість абортів; невиношування вагітності; високий рівень ускладнення вагітності й пологів; поширення жіночої та чоловічої безплідності; захворювання населення на інфекції, що передаються статевим шляхом [83].

До захворювань, що є протипоказанням щодо народження дітей, відносять такі:

- спадкові хвороби;
- важкий перебіг гіпертонічної хвороби з порушенням кровообігу, особливо мозкового, запалення легенів із дихальною недостатністю;
- важкий вроджений або набутий порок серця з явними порушеннями кровообігу (набряки, задишка, зміна серцевого ритму та інші);
- хронічна ниркова недостатність у результаті хвороб нирок (пієлонефрит, нефрит, гідронефроз та інші);
- активний невротичний процес і системні хвороби сполучної тканини (склеродермія, червоний вовчак);
- важкий перебіг ендокринопатій (цукровий діабет, хвороби щитоподібної залози, надниркових залоз);
- онкологічні захворювання (злоякісні новоутворення будь-яких локацій, лейкози, деякі вірусні і паразитарні інфекції, зокрема і під час вагітності (краснуха, кір, токсоплазмоз та інші);
- сильна короткозорість, ускладнена пошкодженням сітківки;
- отосклероз нерідко після пологів отримує злоякісний перебіг і закінчується повною глухотою.

Чоловікам, які мають хвороби спадкового характеру, не рекомендується мати власних дітей [59, с. 94–95].

Схарактеризуємо чинники, що негативно впливають на репродуктивне здоров'я молоді:

1. Раннє статеве життя, серйозним наслідком якого є вагітність неповнолітніх дівчат.

В Україні зростає кількість вагітних дівчат підліткового віку. Фахівці зауважують: неповнолітнім може зашкодити як аборт, так і пологи. Утім часто дівчата погоджуються на аборт.

В Україні за рік офіційно фіксується в середньому 80 випадків переривання вагітності дівчатами віком до 14 років. Стосовно 15-17-річних дівчат – майже три тисячі переривання вагітності щорічно [59, с. 113].

Аборт – штучне переривання вагітності – операція, яка руйнує плід і спричиняє як моральні, так і фізичні страждання, несприятливо діє на загальний стан здоров'я жінки та репродуктивну систему, є однією з причин гінекологічних захворювань із наступним порушенням генеративної функції.

Аборти негативно впливають на плідність жінок, перебіг наступних вагітностей та пологів, стан здоров'я новонароджених. Більше половини жінок із безпліддям, патологією шийки матки мали в анамнезі аборти. Через рік після штучного аборту порушення в репродуктивній системі проявляється у 15 % жінок, а через три-п'ять років – у більш ніж половини з них [59, с. 87].

2. Інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ).

Відомо понад 40 збудників, що передаються під час статевого акту:

1) венеричні захворювання (сифіліс, гонорея, м'який шанкер, венерична гранулема тощо);

2) ІПСШ з переважним враженням статевих органів (хламідіоз, трихомоноз, кандидоз, інфекції герпесу тощо);

3) ІПСШ з переважним враженням інших органів (ВІЛ/СНІД, гепатит В).

ІПСШ характеризується великою контагіозністю (заразністю). Згадані ІПСШ є нерідко причиною безплідності (у 55-85 % жінок і 20-40 % чоловіків),

патології вагітності, викиднів, внутрішньоутробної інфекції, вродженої патології, дитячої смертності. Більшість ППСШ піддаються лікуванню. Усі вони можуть бути попереджені, а при їхньому лікуванні, ранній діагностиці знижується ймовірність розвитку таких серйозних ускладнень, як безплідність, імпотенція і запальні захворювання органів малого тазу. Більшість ППСШ, особливо венеричних хвороб, повинні лікуватися в спеціалізованих лікувальних установах [49, с. 55–57].

3. Уживання психоактивних речовин (ПАР).

Психоактивні речовини: алкоголь, седативні (гіпнотичні) речовини. опіанти, канабіс, кокаїн, кофеїн, тютюн, галюциногени, неідентифіковані речовини, що приймаються із психоактивною метою (рослини і гриби наркотичного змісту. засоби побутової хімії тощо)

До стимулювальних речовин відносять кокаїн, амфетаміни, алкоголь, тютюн; до гальмуючих – речовини групи опіантів: транквілізатори, снодійні препарати; до галюциногенних відносять: інгалятори, ЛСД, дурман, екстезі [48, с. 15]. Усі ці речовини умовно можна класифікувати на три узагальнені групи: тютюн, алкоголь, наркотики. Вони впливають на психічне і фізичне здоров'я людини та призводять до формування толерантності (звикання), а згодом, до залежності від їхнього прийому [26, с. 8].

Серед сучасної молоді набули розповсюдження такі шкідливі звички, як куріння (тютюнопаління); уживання алкоголю; наркотичних, токсичних речовин.

Куріння в підлітковому віці є провокуючим фактором у виникненні менструальної функції у дівчат як за типом дисфункціональних маткових кровотеч, так і у формуванні гіпоменструального синдрому. Останнє найбільше виражено у дівчат, які інтенсивно й довго курять. Токсична дія тютюну призводить до зниження загальної реактивності організму, порушень вегетативно-адаптаційних механізмів, і, як наслідок, формування розладів у системі становлення оваріально-менструальної функції в дівчат у період статевого дозрівання може призводити до значних порушень у стані здоров'я, зниження працездатності, безпліддя.

Куріння призводить до погіршення сексуальних здібностей чоловіків. Нікотин, що викликає звуження кровоносних судин, вважається саме тим компонентом тютюнового диму, який може негативно впливати на потенцію.

Під час планування вагітності куріння майбутніх батьків є неприпустимим.

Чоловіки, які палять менше 10 цигарок на день, мають на 3 % більший ризик зачати дитину, що помре від раку; 10-20 цигарок – на 31 %; більше – на 20–42 % [59, с. 96].

Дуже шкідливим для вагітної жінки є пасивне куріння, оскільки порушує постачання кисню до плоду. З курінням під час вагітності пов'язані спонтанні аборти, мала маса тіла немовлят під час народження.

Уроджені дефекти, пов'язані з материнським курінням, відбуваються на ранніх етапах розвитку вагітності, підвищується ймовірність виникнення «заячої губи», деформації кінцівок; затримання росту легень, розвиток респіраторних захворювань; знижена реакція немовляти на звуки і змінені процеси звикання до звуків; зниження інтелектуального потенціалу дитини після народження.

Куріння жінки сприяє скороченню кількості грудного молока, оскільки нікотин впливає на рефлекс, що забезпечує вивільнення молока. Нікотин, потрапляючи з молоком матері до дитини, здатний викликати такі небажані ефекти, як занепокоєння, прискорений серцевий ритм, блювоту [49, с. 103–104].

Суттєвим чинником, що негативно впливає на репродуктивне здоров'я жінок і чоловіків, є зловживання алкоголем.

Дослідниця М. Гончаренко визначає характерні риси підліткового алкоголізму:

- швидке звикання до спиртних напоїв;
- злоякісний перебіг хвороби: у підлітковому віці організм перебуває в стадії формування, і стійкість нервової системи до дії алкоголю є зниженою, внаслідок чого відбуваються глибокі й незворотні процеси її руйнування;
- прийняття підлітками більших доз алкоголю (як правило, п'ють крадькома, не закушують, уживають усю дозу одночасно);

- швидкий розвиток запійного пияцтва: для підлітків стає нормою пити з будь-якого приводу, характерним є прагнення до ефекту повного сп'яніння – тільки в цьому випадку випивка розцінюється як вдала, повноцінна;

- низька ефективність лікування: у широкого кола підлітків уживання алкоголю включається в структуру потреб, що свідчить про високий рівень поширення спиртних напоїв серед неповнолітніх;

- висока активність у пошуку алкогольних напоїв або засобів їхнього придбання;

- широкий вибір приводів до вживання алкоголю, систематичне вживання алкогольних напоїв [14, с. 58].

Уживання алкоголю наносить непоправної шкоди репродуктивному здоров'ю чоловіків і жінок. Серед причин чоловічої безплідності хронічний алкоголізм займає провідне місце. Чоловічі статеві клітини (сперматозоїди) відрізняються чутливістю до дії алкоголю. Загибель великої кількості сперматозоїдів знижує здатність до запліднення.

Для жінок-алкоголічок характерним є зниження статевого потягу, порушення функціонування гормональних залоз, включаючи яєчники; зростання частоти порушень менструального циклу.

Величезної шкоди для здоров'я майбутньої дитини наносить так зване п'яне зачаття. Алкоголь проникає через плаценту та потрапляє в кровоносну систему плоду, тому вживання алкогольних напоїв майбутньою матір'ю на будь-якому етапі вагітності – це отруєння життя, що розвивається, можливий викидень чи передчасні пологи, недостатня вага плоду, наступне уповільнення й пороки в розвитку немовляти.

У 12 % жінок, які вперше народили дитину в результаті «алкогольного запліднення», кожна третя дитина народжується із суттєвими вадами розвитку (затримка фізичного і розумового розвитку, різні ураження центральної нервової системи, «алкогольний ефект плоду» тощо) [49, с. 115–120].

Величезної шкоди завдають своїм дітям жінки, які п'ють під час вагітності й у період годування дитини, оскільки алкоголь легко засвоюється дитиною з

молоком матері. Специфічні порушення й ушкодження немовлят, що виникають під впливом пияцтва батьків, медики визначають як алкогольний синдром немовлят, типовими ознаками якого є: розумова відсталість, відставання у фізичному розвитку, деформація суглобів, кінцівок, психічна неповноцінність.

П'яниці народжують деградуєче потомство. Наприклад, більш ніж 100 років тому американський лікар Дагдель вивчав генеалогічне дерево арештантів з ньо-йоркських в'язниць. Арештанти були родичами. Їхній родоначальник був гіркий п'яниця. Його потомство нарахувало 709 осіб, з них: 77 – злочинці (зокрема 12 – убивць), 85 – дегенератів, 174 – повії, 18 – господарів будинків розпусти, 206 – жебраків [49].

Негативним є вплив наркотиків на репродуктивну систему жінок і чоловіків.

Наркоманія – хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією внаслідок зловживання наркотичними засобами, визначеними конвенціями ООН чи Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, який характеризується психічною або фізичною залежністю від них.

В Україні згідно з Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду прийнято класифікацію залежностей, за якою наркоманія ідентифікується як розлади психіки й поведінки внаслідок уживання психоактивних речовин: алкоголю, опіантів, каннабіноїдів, седативних або снодійних засобів, кокаїну, стимуляторів, галюциногенів, тютюну, легких розчинників тощо. Спільними критеріями для всіх наркотичних речовин є вживання зі швидкими наслідками, зокрема поява синдрому залежності та інтоксикації, яка буває кількох видів, а саме: неускладненою, з медичними ускладненнями, гострою, із травмою чи іншими тілесними ушкодженнями; розладами сприйняття; судомами, патологічним сп'янінням, комою [19, с. 151–156]. Уживання наркотиків та психотропних речовин змінює поведінку особи, підвищує ризик поширення ВІЛ/СНІДу та вірусного гепатиту; імовірність психічних розладів, руйнування особистості, злочинності.

Наркомани руйнують себе не тільки фізично, а й духовно. Для них характерні такі порушення психіки, як утрата здатності до співпереживання, глибокий егоїзм. Під час хвороби різко падає енергетичний і вольовий імпульс, згасають усі потяги й потреби, крім потягу до наркотиків.

Наркотики вкрай негативно впливають на стан репродуктивної системи чоловіка й жінки, відбиваються на сексуальному житті людини. Доведено, що застосування наркотиків зрештою роз'єднує людей. Статевий потяг жінок до чоловіків слабшає в результаті нервових і гормональних порушень. Під впливом наркотиків у людини знижується рівень статевих гормонів у плазмі крові і, головним чином – тестостерону, що є біологічною хімічною речовиною, яка підсилює сексуальну чутливість нервових закінчень шкіряного і слизуватого покривів. У статевих партнерів сексуальні реакції можуть бути притуплені або цілком відсутні. Наркотики негативно впливають на формування плоду. Наркотичні речовини проникають через плаценту в кров плоду і викликають зміни в його психіці. Уживання батьками наркотиків згубно впливає на здоров'я їхніх дітей, і не тільки тоді, коли вони знаходяться в утробі матері, а й після пологів [49]. Мати-наркоманка ризикує народити не лише фізично слабку дитину, а й розумово відсталу. Часто батьки-наркомани відмовляються від своїх дітей, або їх позбавляють батьківських прав.

Відтак куріння, алкоголь, наркотики (особливо ін'єкційні) є великим ризиком щодо захворювання на ІПСШ та ВІЛ/СНІД.

Головною умовою народження повноцінної дитини є здоров'я батьків перед зачаттям, під час нього, а жінки – і в період виношення плоду [59, с. 93]. Таким чином, необхідним є: формування в юнаків та дівчат позитивного ставлення до здорового способу життя; відповідальної сексуальної поведінки; планування сім'ї та відповідального батьківства.

Чинниками, що сприяють вибору здорового способу життя майбутніх батьків, є: 1) особиста відповідальність за власне здоров'я та життя своїх дітей; 2) високий рівень самоповаги – упевненість, що ви гідні найкращого, що може дати вам життя; 3) віра в те, що здоровий спосіб життя принесе позитивні

результати; 4) наявність соціальних життєвих навичок, сприятливих для здоров'я [22].

Надійним способом збереження та покращення здоров'я жінок і дітей є планування сім'ї. Відповідальність за планування сім'ї лягає на обох майбутніх батьків, передбачає оволодіння знаннями про те, з якого віку можна народжувати дітей, яких інтервалів дотримуватися між пологами. Дуже важливо знати засоби запобігання небажаній вагітності. Це допоможе уникнути абортів – шкідливої і небезпечної для здоров'я жінки операції. Оптимальний вік для народження дітей 18-35 років. Інтервали між пологами мають бути не менше двох років, що дає жінці можливість відновити сили для майбутніх пологів, зберегти своє і здоров'я майбутніх дітей [59, с. 84–85].

Шляхами зміцнення репродуктивного здоров'я молоді є:

- формування в юнаків і дівчат відповідального ставлення до власного здоров'я, зокрема й репродуктивного;
- профілактика захворювань, що спричиняють погіршення репродуктивного здоров'я – навчання «безпечної» сексуальної поведінки [49, с. 212];
- профілактика незапланованої вагітності, зокрема шляхом використання сучасних засобів контрацепції;
- дотримання здорового способу життя;
- відмова від тютюнопаління, уживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин, що наносять серйозної шкоди репродуктивній функції чоловіків і жінок;
- дотримання основних правил гігієни;
- систематичне медичне обстеження;
- формування в юнаків і дівчат відповідальності перед майбутнім потомством; своїм сексуальним партнером; самим собою;
- планування майбутньої сім'ї та ретельна підготовка майбутніх батьків до вагітності; формування в молоді відповідального батьківства.

Отже, в сучасних умовах важливо спрямовувати зусилля педагогів, батьків, громадськості на збереження репродуктивного здоров'я старшокласників, «формування в молоді орієнтації на шлюб, сім'ю та відповідальне батьківство;

використання у виховній практиці сучасних форм роботи щодо статевого виховання» [47].

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. Що таке репродуктивне здоров'я?
2. Які чинники негативно впливають на репродуктивне здоров'я молоді? Наведіть приклади.
3. Які чинники позитивно впливають на репродуктивне здоров'я молоді. Наведіть приклади.
4. Які захворювання є протипоказанням щодо народження дитини.
5. Які можливі наслідки ранніх статевих стосунків?
6. Схарактеризуйте наслідки штучного переривання вагітності.
7. Підготуйте повідомлення про стан репродуктивного здоров'я молоді в Україні.

Тема 4. Основи сімейного виховання.

Основні поняття сімейного виховання. Сім'я – це одна з найстаріших біосоціальних спільнот, найскладніша підсистема суспільства; найперше завдяки їй відбувається взаємозв'язок поколінь і відбувається становлення людської особистості. Сім'я виступає своєрідним феноменом завдяки своїй соціокультурній природі, одночасно виявляючи у своїй структурі та взаєминах ознаки і самостійної соціальної одиниці, і складової частини соціуму.

Мета сімейного виховання. Оскільки сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей від покоління до покоління, мета сімейного виховання полягає у підготовці дитини до життя та практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки й діяльності.

Принципи сімейного виховання. Принципами сімейного виховання є: принцип гуманізації, що передбачає пріоритет загальнолюдських цінностей, життя і здоров'я людини, вільного розвитку особистості, сприйняття дітей як рівноправних учасників педагогічного процесу, створення доброзичливого, стимулюючого оточення, опертя на позитивні риси дітей, довіру до них; принцип

особистісно орієнтованої спрямованості, що передбачає ставлення до особистості як до найвищої цінності, активізацію її позитивних якостей; повагу її гідності; створення умов для розвитку світогляду, самосвідомості, емоційної сприйнятливості, моральної і духовної культури та поведінки, саморозвитку, визначення власних можливостей і цілей та спрямування їх в потрібне русло; принцип розвиваючого виховання, що передбачає орієнтацію на особистість дитини і висунення цільової установки на оволодіння нею мисленнєвою діяльністю; принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що орієнтує на розуміння дитини як головного суб'єкта виховання, унікальність і неповторність особистості дитини, відкритість у міжособистісному спілкуванні, вільне висловлювання думок і поглядів, створення ситуацій позитивних емоційних переживань з метою подальшого морально-духовного розвитку особистості, її смислотворчості; *принцип цілеспрямованості та цілісності*, що має на увазі спрямування сімейного виховання на досягнення чітко визначеної мети, здійснення виховних впливів на суб'єктів взаємодії не за послідовно-паралельною схемою, а комплексно; *принцип співробітництва і партнерства взаємин* передбачає: визнання батьків активними учасниками, а не пасивними об'єктами педагогічної системи; врахування знань і особистісних якостей батьків і формування на цій основі оптимальних педагогічних зв'язків з ними; принцип превентивності, що передбачає запобігання негативним проявам у поведінці як дорослих, так і дітей; вироблення у них поведінкових табу, несприйнятливості до будь-яких негативних впливів, готовності боротися з ними; вправляння у здатності проявляти щодо іншого гуманні якості, розв'язувати конфлікти мирним способом та ін. [20].

Напрями сімейного виховання. Сутність сімейного виховання визначається його змістом, який включає такі основні напрями: розумове, духовно-моральне, трудове, фізичне, естетичне.

Розумове виховання – цілеспрямований вплив батьків на розвиток розумових сил та мислення дітей, на вироблення культури розумової праці. Правильно поставлене розумове виховання в сім'ї розкриває перед дітьми широкий простір для накопичення знань як бази для формування наукового

світогляду; оволодіння основними розумовими операціями (аналізом, синтезом, порівнянням); вироблення інтелектуальних умінь (читати, слухати, висловлювати свої думки усно й письмово, рахувати, працювати з книгою, комп'ютером) готує їх до розумової діяльності. Реалізуючи ці напрями змісту виховання, особливу увагу приділяють вихованню у дітей любові до батьків, рідних, рідної мови, культури свого народу; поваги до людей; піклування про молодших і старших, співчуття і милосердя до тих, хто переживає горе; шанобливого ставлення до традицій, звичаїв, обрядів, до знання свого родоводу, історії народу [44, с. 123].

Духовно-моральне виховання передбачає формування у дітей високої духовності та моральної чистоти. Процес виховання дитини в сім'ї – це передусім збагачення її духовними цінностями, вираженими в суспільній моралі, етиці, естетиці, та формування поведінки як певної і послідовної системи відносин, дій, вчинків, зумовлених соціальними умовами й обставинами найближчого соціального середовища. При цьому виховання не зводиться лише до передачі дитині морально-етичних норм і правил, а й передбачає практичну реалізацію цих норм, переведення їх у стійку звичку.

Українська родина має бути для дитини першою школою українського патріотизму, національного єднання та виховання, місцем прищеплення здорових норм і навичок, пошани рідної мови, звичаїв, традицій, свят, обрядів, символів. Створені протягом віків родинні традиції українського народу завжди були міцним фундаментом сімейного дому. В них містяться справжні скарби загальнолюдських цінностей – любов до людей, взаємоповага у сім'ї, гостинність, привітність, щедрість та взаємодопомога. У багатовікових звичаях, обрядах, традиціях народу – унікальна школа сімейного виховання поведінки, етики, праці й дозвілля. Завдяки дотриманню звичаїв, традицій постійно збагачується і поглиблюється в сім'ї родинно-побутова культура, вдосконалюються сімейні стосунки, краще засвоюється і пізнається духовна спадщина батьків, дідів і прадідів [44].

В. Сухомлинський наголошував, що на моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи. «У сім'ї шліфуються найтонші грані людини-

громадянина, людини-трудівника, людини-культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростають потім і гілки, і квіти, і плоди. Сім'я – це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави. [76, с. 86].

Трудове виховання – процес залучення дітей до різноманітних педагогічно організованих видів суспільно корисної праці з метою передання їм певного виробничого досвіду, розвитку в них творчого практичного мислення, працьовитості й свідомості людини праці.

У сім'ї, де виховання дітей відбувається розумно, ще в дошкільні роки дитини батьки звертають увагу на прилучення її до праці. Старший дошкільник вже в змозі виконати самостійно найпростіші побутові справи (застилати постіль, слідкувати за чистотою свого одягу, прати дрібні речі, поливати квіти, прибирати в кімнаті тощо).

Молодшого школяра варто привчати і до більш складних видів домашньої праці – пришивати гудзики, штопати, підігрівати їжу чи навіть готувати найпростіші страви – чай, кашу, відварену картоплю, суп та ін. Дитина цього віку в змозі допомогти батькам по господарству – в роботі на присадибній ділянці – садити, прополювати овочі, збирати урожай, доглядати за худобою (в сільській місцевості), за квітами, домашніми тваринами та ін.

До самообслуговування дитину привчають поступово, в спільній праці зі старшими. Чим різноманітнішим є участь дитини в побутовій праці сім'ї, тим швидше росте її самостійність. У всякій домашній праці можна знайти посильну долю для молодших членів сім'ї.

Поступове привчання дитини до праці практично виявляється у тому, що спочатку роботу, яка має для неї певні труднощі, вона виконує разом з батьками, прагнучи зрозуміти настанови дорослих. Потім починає вже самостійно виконувати окремі її операції. І, нарешті, виконує всю роботу цілком, хоч все-таки спочатку ще під контролем дорослих. Успіх сімейного виховання значною мірою залежить від організації домашнього побуту, традицій сімейного життя; порядку в сімейному господарстві, залучення дітей до розподілу бюджету сім'ї, загального

режиму дня, визначення для кожного робочого місця, зокрема для навчальних занять, дотримання певних сімейних правил.

Естетичне виховання передбачає формування в дітей естетичних смаків та почуттів за допомогою таких форм, як екскурсія в природу, догляд за квітами, спільний перегляд телепередач, відвідування родиною музеїв, залучення до народно-обрядового мистецтва, художньої самодіяльності, організації і проведення з дітьми всіх традиційних родинних свят.

Українська народна педагогіка має багато засобів, методів та прийомів естетичного виховання в сім'ї. Уміле їх використання в сімейному вихованні дає змогу навчити дитину бачити й відчувати прекрасне, розуміти й цінити твори мистецтва, прилучатися до художньої творчості. Визначний вплив на розвиток естетичних смаків відіграють родинні взаємини в сім'ї і ставлення старших до дитини. Баченню законів краси сприяють й ніжна, щира мамина пісня над колискою, материнська ласкава усмішка до дитини; приваблива іграшка, що її дарує дитині батько; чарівна бабусина казка, яка вчить добру й злу, формує поняття про красу життя й буденні недоречності, які трапляються на життєвому шляху; цікава дідусева розповідь, чи гумор; чарівна прогулянка, захоплююча гра з сестрою чи братом відкривають веселкову красу навколишнього світу. Багато естетичних переживань дітей обумовлюються спілкуванням їх з природою. Вплив природи посилюється, якщо ці переживання підтримуються співпереживаннями з дорослими, близькими людьми. Висадження квітів та догляд за ними створюють емоційні переживання дітей і формують поняття, що прекрасне може й повинна створювати сама людина [57].

Мету *фізичного* виховання диктують реальні потреби кожної людини – бути здоровою, сильною, загартованою, спритною та витривалою для повноцінного власного життя, праці, переборення різних труднощів, оборони рідної землі. Кожен знає, що бути здоровим і сильним значно краще, ніж хворим і кволим («Хвороба нікого не красить», «Хворому нічого не миле»). Перевага віддається тому, хто сильніший («Хто дужчий, той ліпший», «Де сила, там і міць», «Коли немає сили, то й світ немилий»).

Фізичне, моральне, розумове виховання є трьома найважливішими напрямками батьківської педагогіки. Тому всі зусилля батьків, спрямовані на тілесне (фізичне) виховання у сім'ї, можуть бути швидко зведені нанівець, коли дорослі не в змозі захистити власних дітей від такого страшного ворога душі та тіла людини, як алкоголізм, паління, наркоманія, токсикоманія, статева розпуста, СНІД. Поширення цих та інших асоціальних явищ набуло такого розмаху, що нависла смертельна небезпека над самим генофондом нації, а значить, і над нашим майбутнім.

Стилі сімейного виховання. Це найбільш вживані батьками способи їхніх взаємин з дитиною; застосування батьками засобів і методів педагогічного впливу відповідно до певної ситуації, які виражаються в своєрідній манері словесного звернення і взаємодії.

Вирізняють такі стилі батьківської поведінки:

Партнерський стиль (демократичний, авторитетний, кооперація). Поєднує високий рівень контролю та теплі взаємини між батьками й дитиною; прийняття дитини такою, яка вона є. Батьки приймають зростаючу автономію дітей. Вони відкриті до спілкування з дитиною, прислухаються до її думок та побажань в розумних межах. Позитивним є те, що дитина, яка росте в такій сім'ї, користується авторитетом серед однолітків у дитячому колективі, прагне у будь-яких видах діяльності займати лідерські позиції, буде впевненою в собі та матиме хороші успіхи в навчанні.

Жорсткий стиль (авторитарний, контролюючий), в основі якого – елемент підкорення. Цей стиль включає в себе високий рівень контролю та холодні стосунки. Батьки, віддаючи накази, прагнуть їх беззаперечного виконання, накази обговоренню не підлягають. Коли ж дитина проявить спротив, то за це вона може бути суворо покарана, вид покарання обирають батьки, фізичне в тому числі. Такий стиль спілкування руйнує психіку дитини. Позбавлення любові і піклування, уваги і турботи, з іншого боку, постійний контроль, докори та насилля формують агресивно налаштовану, апатичну, невпевнену особистість. Використовують цей стиль батьки, які, можливо, теж виховувались

авторитарними особистостями, що мають певні психічні розлади, страждають алкоголізмом, наркоманією.

Попереджувальний стиль. Вибір цього стилю зумовлений зазвичай певними причинами. Це може бути хворобливість дитини чи деякі характерологічні особливості дорослих. У результаті формується інфантильний соціально-психологічний тип особистості дитини.

Найчастіше такі діти змалку часто хворіли і батькам притаманні помисливість і надмірне хвилювання за здоров'я дитини, хворобливі реакції на найменші прояви її нездоров'я. Дитина у такій сім'ї практично позбавлена самостійної активної діяльності: батьки визначають у що і з ким їй гратися і дружити, чим цікавитись у позаурочний час, який обсяг інтелектуального і фізичного навантаження брати на себе.

Батьків, яким притаманний цей стиль, лякають будь-які прояви ініціативи з боку дитини. Вони намагаються убезпечити дитину від зауважень і покарань інших дорослих.

Попереджувальний стиль сімейного виховання характерний для батьків, чиє дитинство було важким і матеріально незабезпеченим. Тому для власних дітей вони роблять усе можливе і неможливе, аби лише позбавити їх будь-яких труднощів і випробувань.

Співчувальний стиль сімейного виховання. Умовою формування такого стилю виховання є невеликі матеріальні статки родини, погані побутові умови, відсутність одного з батьків. Дуже часто співчувальний стиль виховання спостерігається у багатодітних сім'ях.

У таких сім'ях дорослі, як правило, багато працюють і діти самі опікуються собою. Відсутність іграшок, книжок, ігрового матеріалу призводить до того, що дитина в своїх іграх програє побутово-трудова операції, які здійснюють близькі їй люди. Вона пильно вдивляється у світ дорослих, рано залучається до дорослого життя і трудової діяльності, активно допомагаючи батькам. Діти із сімей зі співчувальним стилем виховання дуже жаліють своїх батьків за важку й активну працю, однак замикаються на родині та її житті. Вони стають малоактивними,

безініціативними. Ставши учнем, така дитина поводить ся насторожено, довго придивляється до навколишніх, до ровесників, причому уникає розмов про себе, батьків, родину.

У сім'ях зі співчувальним стилем виховання не застосовують ані методів заохочення, ані методів покарання. Діти тут доволі рано дорослішають, вони бачать і розуміють труднощі і радощі, якими живе їхня родина. Потреби у цих сім'ях задовольняються відповідно до можливостей батьків. Діти це розуміють, оскільки бачать, що батьки роблять для них все, але в межах розумного, тобто вони їх люблять, та не розбещують [66].

Нейтрально-заперечуючий стиль (індиферентний, ігноруючий) поєднує в собі низький рівень контролю та холодні стосунки. В основі цих стилів лежать нехтування дитини, відкидання індивідуальних особливостей, відсутність зацікавленості її життям. Батьки не проявляють зацікавленості у вихованні власних дітей, не встановлюють для них жодних обмежень. Вони закриті для спілкування через те, що вони зацікавлені тільки власними проблемами. Поєднання цих критеріїв особливо негативно впливає на психіку дитини, оскільки вона не має відчуття впевненості, потрібності, захищеності в житті. Тієї любові, якої позбавили її батьки, малюкові, буде не вистачати все життя, і дитина шукатиме її в інших людях, дуже добре, якщо ці люди будуть хорошими та авторитетними. В зворотному випадку дитина може схилитися до руйнівного типу поведінки [43, с. 272-280].

Ліберальний стиль. Такі батьки не достатньо або зовсім не регламентують поведінку дитини, у них беззастережна батьківська любов. Дітям надають необмежену свободу, не встановлюють будь-яких обмежень. Такі діти схильні до неслухняності та агресивності, поведуться неадекватно та імпульсивно.

Стилі батьківської поведінки в чистому вигляді реалізують дуже рідко, переважають змішані стилі. Крім того, часто батько і мати демонструють різні стилі поведінки по відношенню до виховання дитини.

Основні батьківські помилки у процесі виховання власних дітей. За аналізом сучасних досліджень з проблем сімейного виховання виокремлюємо

типові помилки батьківсько-дитячих взаємин, які не сприяють встановленню гармонії у сімейному оточенні, а саме:

– надмірна увага батьків до єдиної дитини, що виявляється в гіперопіці (відмежування дитини від будь-яких життєвих проблем, активної діяльності), що призводить до формування в неї інфантильності, нездатності долати труднощі, конформності та негативно позначається на виробленні адаптивності й відкритості до зовнішніх впливів;

– прагнення батьків (особливо матерів) перетворити дитячі роки своєї доньки чи сина на безтурботний час (максимальне забезпечення справжніх чи уявних матеріальних потреб дитини);

– невміння користуватися методами виховання: надмірна суворість (грубий авторитаризм, різні види насильства) або вияв лібералізму і вседозволеності;

– відсутність єдності у поглядах, виховних діях і вимогах батьків [12, с.170].

Виховний потенціал сім'ї. Кожна сім'я має комплекс характеристик, які визначають її виховні можливості та більшою чи меншою мірою забезпечують розвиток і виховання дитини. Ці характеристики багато дослідників трактують як «виховний потенціал сім'ї».

Компоненти виховного потенціалу сім'ї. Ціннісно-гуманний – включає в себе ціннісну єдність членів сім'ї. Це означає, що всі члени родини ставляться до своєї сім'ї як найважливішої, життєво необхідної, соціальної цінності, орієнтація всіх членів сім'ї на почуття любові, поваги, взаємної і моральної відповідальності, вартості сім'ї і роду, виконання побутових сімейних обов'язків, створення в сім'ї комфортної морально-психологічної атмосфери для успішного вирішення виховних завдань, підтримку з боку членів сім'ї обстоювати сформовані переконання про соціальні й особистісні цінності сім'ї [11, с. 159-160].

Комунікативно-емоційний компонент виховного потенціалу сім'ї представлений характером внутрішньосімейного спілкування та стилем сімейного виховання.

Компетентнісний чинник виховного потенціалу сім'ї. Зміст поняття «батьківська компетентність» становлять такі його ознаки: 1) знання, вміння,

звички і способи здійснення виховної діяльності; 2) інтегративність, яка визначає здатність розв'язувати проблеми, що виникають у реальних ситуаціях виховної діяльності, з використанням знань, досвіду; 3) особистісна характеристика, яка визначає готовність і здатність виконувати виховну функцію відповідно до узвичаєних у соціумі норм, стандартів, вимог; 4) здатність розуміти потреби дитини і створювати умови для їх комбінованого задоволення; 5) здатність свідомо планувати освіту дитини та її входження в доросле життя відповідно до матеріального добробуту сім'ї, здібностей дитини та соціальної ситуації.

Організаційно-діяльнісний чинник виховного потенціалу сім'ї, який характеризує рівень організації сімейного дозвілля. Варто зауважити, що сімейне дозвілля – це: спільна побутова праця (прибирання оселі, ремонт, праця у власному господарстві); перегляд телепрограм, слухання радіо, читання, відзначення в колі сім'ї народних свят, пам'ятних дат календаря чи родинних свят, подій, зустрічі з родичами, друзями і знайомими; відвідування бібліотек, театрів, концертних залів, кінотеатрів і виставок; проведення спільної відпустки; туристські походи, екскурсії, прогулянки на природі; заняття спортом, участь у змаганнях, спільні заняття за інтересами (хобі).

Роль спілкування в сім'ї, способи його удосконалення. Рівноправне спілкування членів сім'ї є передумовою визнання свого «Я» дитиною, що базується на адекватних уявленнях про власні особисті якості й здібності. Завдяки паритетному спілкуванню дитина починає розбиратися в почуттях, переживаннях і емоційних станах членів сім'ї та на більш високому рівні усвідомлювати свої почуття і потреби. Крім того, стимулюється і підтримується її активність, яка спрямовується на дослідження проблемних ситуацій і на самостійне їх вирішення на основі кооперації і співробітництва з дорослими.

Головне у спілкуванні батьків і дитини – взаємна повага, взаєморозуміння і взаємодія. Спілкування дорослого з дитиною може бути як конструктивним (ефективним, особистісно зорієнтованим), так і деструктивним (коли дорослий маніпулює, навіює, змушує до чогось дитину).

Способи удосконалення спілкування з дитиною.

1. Для того, щоб спілкування з дитиною було ефективним, потрібно знати психологію дитини і правильно оцінювати її індивідуальні якості, емоційно адекватно відгукуватися на поведінкові реакції дитини та її актуальні психічні стани, вибирати такий спосіб поведінки з дитиною, який відповідатиме її індивідуальним особливостям [3, с. 350-356].

2. В основу такого спілкування покладається розуміння, визнання і сприйняття особистості дитини, засновані на децентрації (вміння стати на позицію дитини і не ігнорувати її почуття і емоції).

3. Спілкування має бути тактовним. Під тактикою спілкування розуміється співробітництво, створення і використання ситуацій, що вимагають проявів інтелектуальної і моральної активності дитини.

4. Дорослим варто користуватися методами особистісно орієнтованого спілкування – методом позитивних тверджень (здатність батьків визнати не тільки свою цінність і значущість, а й цінність дитини за допомогою схвальних слів незалежно від її поглядів, переконань і дій) та методом безоцінкового судження (без оцінок, характеристик, особистої думки і суджень інших дорослих про дитину) [12].

Доцільність дотримання дисципліни дітьми. Дисципліна – важливий елемент сімейного життя. У перекладі з латини слово «дисципліна» означає «навчання». Тож привчання дітей до дисципліни має на меті навчити їх гарної поведінки.

Шляхи привчання дитини до дисципліни: 1) чітко сформулювати очікування щодо поведінки дитини і пояснити їх їй; 2) визначити конкретні реальні цілі, посильні для дитини; 3) батькам потрібно бути послідовними у виконанні встановлених ними ж правил, подаючи правильний приклад у цьому дітям, але водночас не варто встановлювати для дитини занадто суворі правила або робити те, що може її принизити або збентежити; 4) поважати думки й рішення дітей, чітко пояснювати свої позиції; 5) підтримувати емоційний зв'язок з дитиною; 6) спілкуватися відкрито; 7) використовуйте помилки дитини як можливість навчити її нового.

Привчаючи дитину до дисципліни, важливо якомога чіткіше озвучувати свої очікування, демонструвати позитивний приклад, давати дитині вибір і простір для розвитку, встановлювати межі, щоб забезпечити її.

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. У чому полягає мета сімейного виховання?
2. Назвіть основні принципи сімейного виховання. Яка їх роль у розвитку дитини в сім'ї?
3. Схарактеризуйте основні напрями сімейного виховання. Як народна педагогіка наголошує на необхідності фізичного виховання у родині?
4. Що таке стилі сімейного виховання? Схарактеризуйте основні стилі.
5. Назвіть типові помилки батьків у процесі виховання власних дітей.
6. Охарактеризуйте компоненти виховного потенціалу сім'ї.
7. Підготуйте приклади ефективного спілкування з дитиною у сім'ї та відповідального виконання батьківської (материнської) ролі.
8. Підготуйте повідомлення про доцільність дотримання дисципліни дітьми в сім'ї.

Тема 5. Сімейне виховання немовлят і дітей раннього віку (до 3-х років).

Фізичний розвиток немовлят та догляд за ними (1-й рік життя). У період новонародженості (триває 4 тижні від дня народження) відбувається пристосування організму дитини до нового для неї зовнішнього середовища. З першим подихом маляти в нього починають функціонувати органи дихання, перебудовується кровообіг. Починає працювати шлунково-кишковий тракт, дитина пристосовується до нових умов харчування. Оскільки в її центральній нервовій системі переважають процеси гальмування, вона майже безперервно спить. Для всіх основних систем новонародженої дитини характерний стан «нестійкої рівноваги», тому навіть невеликі зміни навколишніх умов можуть призвести до серйозних порушень у стані здоров'я.

Вік немовлят (відповідно до Закону України «Про дошкільну освіту», ст.4, п.4) [53] починається з 29-го дня життя і триває до 1 року . У немовлят йде енергійне зростання і окостеніння скелета, утворюються шийний і поперековий вигини хребта. Дитина до 2 місяців утримує голову у вертикальному положенні, до 3-х – піднімає її і верхню частину тулуба, лежачи на животі і спираючись на

передпліччя, до 6-7 місяців самостійно сідає і сидить стійко. До кінця першого року за благополучного розвитку дитина добре стоїть на ніжках, самостійно ходить, проте її рухи ще недостатньо координовані. Як правило, близько 6 місяців з'являються перші молочні зуби (до кінця року їх має бути 8).

Проте опорно-рухова система немовляти характеризується незавершеністю розвитку, що створює передумови як для правильного, так і неправильного її формування. Що ж потрібно робити і чого потрібно уникати, щоб кістково-м'язова система формувалася правильно? З появою малюка потрібно потурбуватися про належну постіль. Ліжко, на якому спить дитина, має бути твердим, а подушка плоскою. Одяг дитини не має бути тісним. Останніми роками лікарі радять вільне сповивання дитини (дитина приймає природню фізіологічну позу з розсуненими стегнами). Починаючи з двомісячного віку, дитині надягають повзунки. Це надає їй можливість вільно рухатися. Не можна класти дитину завжди на один бік, носити лише на одній руці. Це може призвести до неправильного формування кісток черепа і викривлення хребта. Не можна дитину ставити на ніжки, допоки вона не навчить сама вставати; не можна садити, допоки малюк не навчиться самостійно сідати і сидіти; не можна, навчаючи дитину ходьбі, водити її за одну руку. Потрібно постійно слідкувати за зміною пози дитини, забезпечити їй простір для повзання і ходіння. Все це допоможе правильному розвитку кістково-м'язової системи малюка.

Наприкінці першого року життя діти намагаються ходити, повторювати за дорослими окремі побутові дії: їсти ложкою, пити із чашки, користуватися гребінцем.

Швидке зростання та збільшення маси тіла у немовлячому віці вимагають відносно більшого, у порівнянні з дітьми старшого віку та дорослими, надходження поживних речовин та кисню. Однак обмежені можливості травлення у цьому віці викликають необхідність особливого підходу при вигодовуванні. Недоліки в харчуванні призводять до виникнення гострих розладів травлення. Недостатнє, одностороннє, надлишкове харчування та інші його вади можуть

призвести до таких захворювань, як гіпо- та паратрофія (недостатня або надмірна вага), недокрів'я, рахіт, алергічні реакції та ін.

Особливе значення має гігієна шкіри дітей першого року життя, коли вона особливо вразлива для найрізноманітніших несприятливих впливів. Для догляду за шкірою немовляти треба мати спеціальну ванну для купання, м'яку мочалку, дитяче мило, розчини марганцевокислого калію та борної кислоти, стерильне мінеральне або рослинне масло, вату, марлеві тампони, невеликі ножиці та ін. Дитину можна купати після відпадання пуповини. У першу половину року, коли шкіра немовляти особливо ніжна та вразлива, гігієнічну ванну треба робити щодня, з шести місяців маля можна купати через день.

Батькам важливо дотримуватися правильного режиму життя дитини. Правильний режим – це раціональне та чітке чергування різних видів діяльності та відпочинку дітей протягом доби. Режим повинен передбачати достатній час (з урахуванням вікових особливостей) для функціонування всіх необхідних елементів життєдіяльності дитини (сон, прогулянки, заняття тощо) і протягом періоду неспання захищати його організм від надмірної втоми.

Основи психічного розвитку немовлят. Перший рік життя – це виключний період в житті дитини і її батьків. Важко порівняти з чим-небудь той шлях, який проходить людина за перші 12 місяців свого життя. Все, що відбувається в цей час – все вперше: перша посмішка, перші ігри, перші рухи, перші слова, перші кроки.

Доросла людина – центр будь-якої ситуації у немовлячому віці. Через відсутність дорослого немовля попадає в ситуацію повної безпорадності. А присутність дорослого відкриває для дитини звичайний і природний шлях для реалізації активності – через іншу людину. Діти цього віку схильні до наслідування. І вони багато чому навчаються передусім шляхом несвідомого наслідування дорослого.

Для немовляти насамперед характерна «злитість» з матір'ю, яка продовжується до кінця немовлячого віку, допоки дитина не навчиться ходити. Життєва важливість зв'язку з матір'ю стала очевидною в період другої світової

війни, коли дуже багато дітей вже з немовлячого віку були розлучені зі своїми матерями і поміщені в різноманітні дитячі притулки і будинки дитини. Хоч в цих закладах було нормальне харчування і добре медичне обслуговування, діти в них хворіли на дивну хворобу. Вони втрачали апетит, життєрадісність, переставали рухатися. В той же час погляд дитини був спрямований в одну точку. Життя поступово згасало, і нерідко такі діти помирали, не проживши і року. Всі ці симптоми були пов'язані з дефіцитом спілкування з дорослим. Дитині недостатньо задовольняти свої органічні потреби (їсти, пити, спати). Їй необхідно постійно відчувати близького дорослого – бачити його посмішку, чути його голос, відчувати його тепло. Спілкування з матір'ю не лише приносить дитині масу радісних переживань, а й є цілковито необхідною умовою її фізичного виживання і психічного розвитку.

Отже, немовля живе в безпосередній спільності з дорослим. Але це не означає, що воно є пасивним приймачем зовнішніх впливів, що йдуть від дорослого. Дитина із самого початку активно реагує на світ і на навколишніх дорослих.

Чим молодша дитина, тим більш швидкими темпами відбувається її психічний розвиток. Тому перший рік життя – період найінтенсивніших і найшвидших змін в психіці дитини. За перші 12 місяців дитина проходить воістину величезний шлях в своєму розвитку. У 2-3 місяці вона сприймає навколишній світ і близьких дорослих зовсім по-іншому, ніж в 10-12 місяців.

Важливе досягнення першого півроку – оволодіння схоплюванням предметів, що є початком нової, маніпулятивної діяльності. З другого півріччя ця діяльність стає провідною, тому що в ній здійснюється розвиток всіх сторін психіки дитини. У цьому віці основні інтереси дитини зосереджені на предметах – вона прагне їх схопити і обмацати. Маніпулювання з предметами приводить до відкриття в них все нових і нових властивостей (м'якість чи твердість, звучання, стискуваність тощо).

Під кінець першого року самостійність дитини різко зростає. У цей час дитина вже встає на ноги та вчиться самостійно ходити. Свобода пересування дає

дитині відчуття незалежності від дорослого, з яким вона була пов'язана раніше. Прагнення до незалежності нерідко виражається в негативній поведінці дитини. Вона різко протестує проти управління собою, сама намагається управляти близькими дорослими, сама хоче вирішувати, коли і куди вона піде, як буде гратися, одягатися. Такий стан можна характеризувати як *кризу першого року життя*.

Коло показників кризового періоду охоплює всі сфери життя дитини. Головна з них – сфера предметної діяльності. Тут різко зростає самостійність дитини, активність її ігрових і предметних дій, прагнення все робити самій. Іншою сферою кризових симптомів є взаємини з дорослими: зростає вибірковість у взаєминах, спостерігається неприязнь і недовіра до сторонніх дорослих, підвищена вимогливість і навіть агресивність у взаєминах з близькими. Також суттєві зміни відбуваються у ставленні дитини до самої себе. Виражене прагнення відстояти свою незалежність і утвердити своє право на самостійність проявляється її підвищеною образливістю, протестами проти дорослих, наполегливими вимогами щодо виконання її бажань.

Наприкінці першого року життя розривається первинний зв'язок із дорослими і виникає автономність дитини від дорослого. Проте ця автономність доволі відносна. Малюк ще нічого не може робити сам. Дорослий, як і раніше, потрібний йому, але вже по-іншому: дитині не тільки необхідне гарне ставлення до неї взагалі, а ставлення до її конкретних дій і успіхів. Без оцінки і підтримки дорослого дитина не може відчувати свою самостійність і активність. Тому в однорічних дітей спостерігається підвищена чутливість до заохочень і осуду, їхня образливість, вимога уваги до своїх дій.

Фізичний розвиток дитини раннього віку та оволодіння побутовими і гігієнічними навичками. На другому році життя вага дитини збільшується щомісяця на 200-250 г, а зріст – на 1 см. На третьому році темпи фізичного розвитку ще більш уповільнюються, за цілий рік у середньому збільшення у вазі складає 2-2,5 кг, а в довжину – 7-8 см. Це зумовлено тим, що значна частина енергії витрачається на забезпечення рухової активності, на удосконалення

внутрішніх органів і систем. У цей період стабілізується діяльність серцево-судинної системи. Вона функціонує з меншою напруженістю. Частота серцебиття знижується до 80-90 ударів в хвилину, що є показником, наближеним до показників норми для дорослої людини.

Удосконалюється опорно-руховий апарат. Скелет на другому році життя вже забезпечує належну вертикальну стійкість всього тіла. Продовжується зміцнення м'язів. Рухи дітей стають упевненішими, різноманітнішими. Проте діти швидко втомлюються, часто змінюють позу, після значних зусиль довго відпочивають.

Наприкінці першого – на початку другого року життя дитина вже навчається ходити. Під кінець другого року дитина може: пройтись по доріжці, намальованій на підлозі, або на дошці, шириною 20-25 см; переступати через перепону (мотузку, палку), покладену на підлозі чи підняту на 10-15 см від підлоги; підніматися на невисокі гірки, спускатися з них; підлазити під лавку, віршовку; підніматися і опускатися по східцях тощо. На третьому році життя ходьба ще більш удосконалюється. Діти вільно пересуваються, можуть змінювати ритм і напрям руху. Діти близько трьох років здатні: бігати, змінювати швидкість, в одному напрямі чи по колу; кружляти на місці; ходити рачки по доріжці; підніматися східцями та спускатися з них; кидати і ловити м'ячик, кинутий з невеликої віддалі; підстрибувати на двох ногах на місці і стрибати вперед; зіскакувати з невисоких предметів (10-15 см); перестрибувати через потічки, канавки тощо.

Діти оволодівають побутовими навичками. У першій половині другого року життя діти можуть самостійно їсти, користуючись серветкою, витирати руки і лице після умивання, з допомогою дорослого знімати колготки, черевики. Проте ці дії ще є далекими від досконалості й діти мало усвідомлюють їхній смисл. На третьому році життя дії дітей, пов'язані із самообслуговуванням, стають більш усвідомленими і вправними. Діти можуть самостійно і акуратно їсти, застібати гудзики, допомагати дорослому розставляти на столику посуд, витирати серветкою стіл, прибирати ліжко.

Для належного розвитку дітей раннього віку важливо дотримуватися режиму дня. У дітей цього віку нервові процеси виснажуються вкрай легко, і для них природнім є триваліший сон і чергування його з неспанням у денний час. У процесі життєдіяльності дитини з урахуванням ритмічності фізіологічних функцій виробляються й умовні рефлекси на певний час. Побудова режиму з урахуванням біологічних ритмів сприяє активній життєдіяльності органів і тканин, а також всього організму в цілому, збереженню енергії та сил, зростанню та розвитку дитини.

Слід наголосити, що фізичний розвиток дитини раннього віку є однією із засад її повноцінного життєбуття. Дитина, яка нормально розвивається, зазвичай рухлива, життєрадісна і допитлива.

Психічний розвиток дитини раннього віку. У ранньому віці ситуативно-ділове спілкування з дорослим стає формою і засобом організації предметної діяльності дитини. Дорослі стають не просто джерелом предметів і помічниками в маніпуляціях дитини, а й учасниками її діяльності і зразком для наслідування. Виникає спільна діяльність дитини і дорослого. Провідною стає предметна діяльність, в якій дитина засвоює суспільно вироблені способи дій з предметами.

У межах предметної діяльності в ранньому віці відбувається інтенсивний психічний розвиток дитини декількома лініями, серед яких головними є мова, наочно-дієве мислення, початок символічної гри, самосвідомість.

Серед всіх психічних процесів головна роль належить сприйняттю. Мислення дитини до трьох років має переважно безпосередній характер – дитина встановлює зв'язок між предметами, які сприймає. Вона може бути уважною тільки до того, що знаходиться в полі її сприйняття.

У середині другого року життя відбувається «мовленнєвий вибух», що проявляється в різкому зростанні словника дитини і підвищеному її інтересі до мови. Оволодіння мовою, яке відбувається в ранньому віці, здійснює цілу революцію в психічному житті дитини. Мова дає дитині можливість управляти собою і своєю поведінкою, думати і фантазувати, усвідомлювати свої дії.

Розвиток мови нерозривно пов'язаний з розвитком мислення дитини. На першому році життя мислення і мовлення розвиваються незалежно один від одного: мислення існує у формі маніпуляцій з предметами і предметних дій, а мовлення – у формі лепету, емоційних вигуків, звертальних жестів. Проте в ранньому віці (близько двох років) лінії розвитку мислення і мовлення, які йшли до цих пір порізно, пересікаються, співпадають. *Потреба і необхідність у говорінні передбачає дві головні умови: потребу в спілкуванні з дорослим і потребу в предметі, який потрібно назвати.* Ні одне, ні інше окремо до слова ще не приводить. І лише ситуація предметного співробітництва дитини з дорослим створює необхідність назвати предмет і, значить, вимовити слово.

На третьому році життя дитина засвоює граматичну структуру речення. Швидко зростає запас слів, а в словниковому запасі зустрічаються майже всі частини мови. Розширюється коло мовленнєвого спілкування дитини. Вона вже говорить не лише з близькими дорослими, а й з іншими, малознайомими людьми, з ровесниками. Дитина в цьому віці вже розуміє зміст простих казок і любить слухати їх у виконанні дорослими. Вони легко запам'ятовують невеликі віршики і казки й відтворюють їх з великою точністю. Діти навіть намагаються розповісти дорослим свої враження про ті предмети, яких немає близько.

Маленька дитина зіштовхується не лише з предметами-знаряддями. З перших місяців життя її оточують предмети, спеціально призначені для дітей – дитячі іграшки. Якщо дії з предметами-знаряддями (ложкою, чашкою, лопаткою тощо) вимагають визначених і жорстко фіксованих способів дії, то з іграшками дитина може робити все, що захоче.

На початку другого року іграшка виступає для дитини тим же, що й інший предмет, з яким можна маніпулювати. Поступово, протягом другого року життя, діти засвоюють ігрове значення предметів, починають годувати ляльку, укладають її спати, намагаються щось одягти на неї тощо. Але гра дитини в цей час ще є безсистемним набором дій, між якими немає смислового зв'язку, а матеріалом для гри є лише реалістичні іграшки, що відображують реальні предмети, які знаходяться в полі зору дитини. Дитина ще емоційно мало

включена в гру, часто відволікається, залишає розпочату дію, ігрові дії здійснює байдуже, без будь-яких яскравих емоцій і переживань. Хоч дитина формально вже грається, проте її гра ще не є справжньою. Ця гра дуже відрізняється від гри дошкільника, де є роль, уявлювана ситуація, творчість самої дитини.

Після трьох років у розвинутих формах ігрової діяльності тип поведінки дитини різко змінюється. Діти починають діяти не в ситуації, яка безпосередньо сприймається, а в уявлюваній ситуації. Предметам надаються не властиві їм імена і функції. Наприклад, олівець може стати літаком, чарівною паличкою, а носова хустинка прапором, ковдрою. Такі ігрові заміщення називаються символічними. Символічні ігрові заміщення, що виникають наприкінці раннього віку, відкривають величезний простір для фантазії дитини і, природно, звільняють її від тиску наявної ситуації. Оригінальні ігрові заміщення можна розглядати як перші прояви уяви та творчості.

Дослідження і спостереження показують, що дитяча гра не виникає сама собою, без будь-якого керівництва зі сторони тих, хто вже вміє грати, – дорослих чи старших дітей. *Діти, з якими ніхто ніколи не грався, не можуть самі створити ігрові заміщення та уявну ситуацію.*

У ранньому віці виникає ще одна важлива сфера життєдіяльності дитини – її спілкування з іншими дітьми. У немовлячому віці, якщо дитина і росте серед ровесників, вона не спілкується з іншими дітьми. Хоч немовлята і виявляють своєрідний інтерес один до одного, ці контакти викликані, в основному, потребами у нових враженнях і в активному функціонуванні. Інша дитина є для них насамперед цікавим живим об'єктом, а не партнером по взаємодії. Періодом формування цієї доволі важливої потреби є ранній вік.

Виділяють чотири категорії дій, що відображають ставлення дітей до ровесників: а) ставлення до ровесника як до цікавого об'єкта (діти розглядають іншу дитину, її одяг, обличчя); б) дії із ровесником як з іграшкою (діти тягнуть ровесника за волосся, за вуха, руку, ногу, ляскають його рукою по голові); в) дії, що спільні для поведінки дітей у ставленні до ровесника і до дорослого (спостереження за його діями, наслідування, погляди в очі, посмішки,

демонстрація своїх можливостей); г) дії, специфічні лише для контактів із ровесниками (малюки весело стрибають, дразнять один одного, бігають один за одним; сюди ж відносяться і суперечки через іграшки, невдоволення близьким сусідством тощо).

Протягом раннього віку (від року до трьох років) співвідношення цих видів дій істотно змінюється. Значно скорочується частота дій із ровесником як з іграшкою. Коли дитина досягла півторарічного віку, вона ставиться до ровесника більш обережно і делікатно. У дитини віком трьох років дії другої категорії практично відсутні. Частота ж дій третьої категорії, навпаки, з віком збільшується. Змістом цих дій є спостереження за грою ровесника, наслідування його діям, що супроводжується емоціями.

Найбільш різкі зміни характерні для четвертої категорії дій, яка передусім її відображає специфіку спілкування маленьких дітей. В цих діях відбивається ставлення до ровесника як до рівної істоти, з якою можна бавитися, змагатися, кривлятися тощо. Особливе місце у взаємодії дітей займають наслідування один одному, яскраві емоції. Спілкування дитини з ровесником створює оптимальні умови для усвідомлення і пізнання дитиною самої себе.

Водночас слід наголосити, що в центрі взаємодії маленьких дітей знаходиться дорослий. Саме дорослий допомагає дитині виокремити ровесника і побачити в ньому таку ж істоту, як і вона сама. Інтерес до іграшок заважає дитині самій «побачити» ровесника. Іграшка ніби закриває людські якості іншої дитини. Відкрити їх дитина зможе тільки з допомогою дорослого.

Протягом всього раннього віку поведінка дитини є ситуативною, залежною від того, що відбувається тут і зараз. Ситуативність характеризує не лише поведінку, а й все психічне життя дитини. Пам'ять в ранньому віці проявляється лише при активному сприйманні – у факті впізнання знайомих предметів і явищ. Мислення в ранньому віці виявляється виключно як наочно-дійове, як вміння встановлювати зв'язки між предметами в наочній ситуації. Мислити для маленької дитини не означає думати чи згадувати, а значить діяти тут і зараз з конкретними предметами. Емоції й афекти також дуже ситуативні і переважно

проявляються в момент сприймання об'єкта, що викликає афект. Водночас протягом раннього віку ця особливість (ситуативність) поступово переборюється.

Серйозні успіхи дитини в предметних діях, в мовленнєвому розвитку, в символічній грі та в інших сферах її життєдіяльності якісно змінюють всю її поведінку. Хоча роль дорослого, як і раніше, залишається провідною, стрімко зростає тенденція до самостійності, прагнення діяти незалежно від дорослих і без них. Під кінець раннього віку це знаходить своє вираження в словах «Я сам (сама)», що свідчать про *кризу трьох років*.

Основними симптомами цієї кризи є негативізм, впертість, непокірність, свавілля, бунт проти навколишніх. За цими негативними симптомами стоять особистісні новоутворення, такі як «система Я», свідомість «Я сам (сама)», почуття гордості за свої досягнення. У «системі Я» домінує потреба в реалізації і утвердженні власного «Я». З цією системою пов'язане бажання дитини «Бути хорошою». Поява цього прагнення під кінець третього року життя приводить до суттєвого ускладнення внутрішнього світу дитини: з одного боку, вона хоче діяти на свій розсуд, з іншого – відповідати вимогам значимих дорослих.

Предметний світ стає для дитини не тільки сферою практичної дії і пізнання, а й сферою, де вона пробує свої можливості, реалізує і утверджує себе. Тому кожний результат діяльності стає й утвердженням власного «Я». Схвалення і підтримка дорослого породжують почуття гордості і власної гідності. Дитина починає дивитись на себе очима іншого – дорослого. Адже успіх (неуспіх) – це завжди результат, що помічений і оцінений кимось, це завжди визнання чи невизнання в чийсь очах, перед лицем когось іншого. *Становлення такої системи «Я», де точкою відліку є досягнення, оцінене навколишніми, означає перехід до дошкільного дитинства.*

Розвиток і виховання немовлят та дітей раннього віку [5; 54]. Ніжне ставлення до дитини – умова формування її позитивного ставлення до людей, починаючи з перших тижнів життя. Маля ще не усвідомлює, але відчуває свою значущість для близьких, і це є основою його активності. Діти немовлячого віку потребують спокійного, лагідного поводження з ними, що виявляється

насамперед у фізичному контакті (доторки, погладження, ритмічне постукування тощо).

Починаючи з 1,5-2-місячного віку час від часу необхідно немовля брати на руки і тримати вертикально, притримуючи під груди і під сідниці, щоб розвивати у дитини вміння тримати голову. Після 3-х місяців особливу увагу слід звернути на розвиток рухів руками. Для цього потрібно, насамперед, підвішувати іграшки низько над грудьми дітей, щоб вони ними маніпулювали. У другому півріччі першого року важливо, щоб дитина навчилася повзати, а тоді сидати і сидіти. Якщо в 5-6 місяців маля багато часу лежить на животі, то воно швидше навчиться повзати, потім сидати і вставати, тримаючись за нерухому опору.

Для розвитку самостійної ходьби доцільно з 10-11-ти місяців вчити маля ходити, спочатку підтримуючи його за обидві руки. Потім, відійшовши на невелику віддаль, кликати до себе чи показувати цікаву іграшку. Під час навчання ходьбі не можна водити маля за одну руку.

10-11-місячну дитину можна навчити виконувати нескладні дії із сюжетними іграшками: «погодувати кицю», «погойдати лялю» і т. п.

Для того, щоб діти вчасно почали розуміти мову дорослих, в першому півріччі потрібно часто спілкуватися з ними. Немовлята мають постійно слухати емоційну ласкаву мову. У другому півріччі слід називати речі і дії, що демонструються дитині. На другому році життя у дитини необхідно не тільки розвивати розуміння мови, а й вчити її говорити.

У ранньому віці батьки мають розвивати в дітей навички культурної поведінки та привчати до виконання першопочаткових моральних правил. Одним із ефективних методів виховання дитини раннього віку є особистий приклад батьків, людей, що оточують дитину. Це зумовлюється насамперед тим, що у дітей доволі рано формується здатність наслідувати те, що вони бачать, чують. Використовуючи таку здатність, значно легше навчити дитину необхідним корисним діям і правилам поведінки. Якщо ж дорослі будуть перед дітьми виявляти свої негативні якості, то діти виростуть грубими, дратівливими.

Водночас слід зазначити, що у вихованні дитини раннього віку одного прикладу старших недостатньо. Навички, всі форми поведінки закріплюються насамперед в діяльності, шляхом неодноразових вправ.

У ранньому віці важливо сприяти розвитку естетичних почуттів дітей. Їхню увагу слід звертати на картини, красивий одяг, будівлі, красу довколишньої природи. Дітям потрібно співати пісеньки, читати вірші, розповідати казки. Завдяки впливу художнього слова діти засвоюють багатство рідної мови.

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. Які особливості фізичного розвитку немовляти?
2. Які особливості фізичного розвитку дитини раннього віку?
3. Якою є пріоритетна діяльність дитини раннього віку?
4. Охарактеризуйте психічний розвиток дитини раннього віку.
5. У чому проявляється криза трьох років?
6. Підберіть віршики та казки для дитини раннього віку. Вивчіть окремі з них для розповіді.
7. Яку б іграшку ви подарували дитині 2-років (3-х років)? Опишіть чи намалюйте її.
8. Знайдіть цікавий матеріал про розвиток дитини раннього віку в мережі Інтернет та приготуйте коротке повідомлення.

Тема 6. Сімейне виховання дитини дошкільного віку (3-6 років).

Психічний розвиток дитини дошкільного віку. Дошкільне дитинство – цілковито своєрідний період розвитку людини. У цьому віці перебудовується все психічне життя дитини і її ставлення до навколишнього світу. Суть цієї перебудови полягає в тому, що в дошкільному віці виникає внутрішнє психічне життя і внутрішня регуляція поведінки. Якщо в ранньому віці поведінка дитини спонукується і спрямовується ззовні – дорослим чи конкретною ситуацією, то в дошкільному віці дитина сама починає визначати власну поведінку.

У центрі системи психічних функцій постає пам'ять, а дитина набуває здатності діяти за допомогою загальних уявлень. Її мислення перестає бути наочно-дієвим, відокремлюється від ситуації, що безпосередньо сприймається. Дитина може встановлювати прості причинно-наслідкові зв'язки між подіями і явищами. Будує свою картину світу, дитина видумує, винаходить, уявляє. Уява

– одне із найголовніших новоутворень дошкільного віку. Крім відтворення образів минулого досвіду, уява дозволяє дитині будувати і створювати щось нове, оригінальне, чого раніше в її досвіді не було. І хоч передумови для розвитку уяви виникають ще в ранньому віці, найбільшого розквіту вона досягає саме в дошкільному віці.

Також важливим новоутворенням є виникнення довільної (усвідомленої) поведінки. У дошкільному віці поведінка дитини із імпульсивної і безпосередньої стає опосередкованою нормами і правилами поведінки. Перед дитиною виникає питання, як слід себе поводити, тобто створюється попередній образ своєї поведінки, який виступає як регулятор. Дитина вчиться оволодівати і управляти своєю поведінкою, порівнюючи її із зразком. Старший дошкільник починає розуміти, що він вміє, а чого не вміє, усвідомлює не тільки свої дії, а й свої внутрішні переживання – бажання, настрої, надання переваг тощо.

Всі ці важливі новоутворення (пам'ять, уява, довільна поведінка тощо) зароджуються і найперше розвиваються в сюжетно-рольовій грі. Сюжетно-рольова гра є діяльністю, в якій діти беруть на себе ті чи інші функції дорослих людей і в спеціально створюваних ігрових, уявлюваних умовах відтворюють (чи моделюють) діяльність дорослих і взаємини між ними. У такій грі доволі інтенсивно формуються всі психічні властивості дитини.

Ігрова діяльність впливає на формування довільної поведінки і всіх психічних процесів, зокрема на розумовий розвиток дошкільника. Діючи з предметами-замінниками, дитина починає оперувати в уявному просторі, а предмет-замінник стає опорою для мислення. Поступово ігрові дії скорочуються і дитина починає діяти у внутрішньому, розумовому плані. Отже, гра сприяє тому, що дитина переходить до мислення образами і уявленнями.

Рольова гра має вирішальне значення для розвитку уяви: ігрові дії відбуваються в умовній, уявлюваній ситуації; реальні предмети використовуються замість предметів інших, уявлюваних; дитина бере на себе роль уявлюваних персонажів. Така практика діяльності в уявлюваному просторі сприяє тому, що діти розвивають творчу уяву.

Спілкування дітей з ровесниками розгортається передусім в процесі спільної гри. Граючи разом, діти починають враховувати бажання і дії іншої дитини, відстоювати свою точку зору, будувати і реалізовувати спільні плани. Тому гра здійснює величезний вплив на розвиток спілкування дітей в цей період.

У грі закладаються інші види діяльності дитини, які пізніше набувають самостійного значення. Наприклад, такі продуктивні види діяльності як малювання, конструювання спочатку тісно пов'язані з грою. Лише з наближенням старшого дошкільного віку результат продуктивної діяльності набуває самостійного значення.

Значення гри для розвитку всіх психічних процесів і особистості дитини зумовлює визначення ігрової діяльності як *провідної* в дошкільному віці.

Дитяча гра має сюжет і зміст. Сюжет гри – це та область соціальної дійсності, що відтворюється дітьми в грі (лікарня, сім'я, магазин тощо). Тут відтворюються конкретні умови життя дитини. Якщо діти погано ознайомлені з навколишнім світом дорослих, вони грають мало, їх ігри одноманітні і обмежені. У наш час діти грають в рольові ігри менше, ніж було 25-30 років тому. Ці ігри стали примітивнішими й обмеженішими. Це, мабуть, пов'язано з тим, що діти більше відокремлюються від дорослих, вони не бачать і не розуміють діяльності дорослих, погано ознайомлені з їхніми трудовими та особистими взаєминами. Результатом є те, що, незважаючи на велику кількість іграшок, у дітей немає матеріалу для гри.

Зміст гри – це відтворення дитиною людських стосунків. Одна і та ж за сюжетом гра (наприклад, в сім'ю) може мати абсолютно різний зміст: одна «мама» буде кричати на своїх дітей, інша – постійно прати і готувати, третя – читати дітям книги тощо. Всі ці варіанти відображають те, що «вливається» в дитину з навколишнього життя. Соціальні умови, в яких живе дитина, визначають не лише сюжети, а насамперед зміст дитячих ігор.

Зміст рольової гри змінюється з віком дітей: для молодших дошкільників основним змістом гри є предметні дії людей; в середньому дошкільному віці на

перший план виходять взаємини між людьми; в старшому – виконання правил, що регулюють поведінку, і взаємини між людьми.

Крім сюжетно-рольової гри, яка є головною діяльністю дошкільника, існують інші види ігор, серед яких виділяють режисерські ігри, ігри-драматизації і ігри з правилами (рухливі і настільні).

Режисерська гра дуже схожа на сюжетно-рольову гру, але відрізняється від неї тим, що дитина діє не з іншими людьми (дорослими чи ровесниками), а з іграшками, що зображують різні персонажі. Дитина виступає як режисер, який керує діями своїх «акторів», тому така гра отримала назву «режисерська».

В іграх-драматизаціях акторами є самі діти, які грають ролі якихось літературних чи театральних персонажів. Сценарій такої гри діти запозичують із казок, фільмів, спектаклів.

Ігри з правилами не передбачають якоїсь певної ролі. Дії дитини і її відносини з іншими учасниками гри визначаються правилами, які мають виконувати всі. Сюди відносяться рухливі ігри (хованки, скакалки тощо) і настільні. Всі ці ігри, як правило, мають змагальний характер і характерні насамперед для старших дошкільників.

Особливо слід виокремити дидактичні ігри, які створюються і організовуються дорослими і спрямовані на розвиток певних здібностей дитини.

Але гра – не єдина діяльність в дошкільному віці. У цей період виникають різні форми продуктивної діяльності дітей. Дитина малює, ліпить, будує з кубиків, вирізає. Загальним для всіх цих видів діяльності є створення того чи іншого результату, продукту – малюнка, споруди, аплікації. Кожний із цих видів діяльності вимагає оволодіння певними способами дій, особливими вміннями, а головне – уявленнями про те, що ти хочеш зробити. Особливу увагу психологів і педагогів привертає дитячий малюнок. Слід зазначити, що для дітей важливим є насамперед не отримання результату, а процес створення малюнка.

Крім ігрової і продуктивної діяльності, в дошкільному дитинстві появляються окремі передумови для навчальної діяльності дитини. І хоч в розвинутій стадії ця діяльність здійснюватиметься поза межами дошкільного віку,

окремі її елементи виникають уже зараз. На відміну від продуктивної, навчальна діяльність дитини спрямована не на отримання зовнішнього результату, а на цілеспрямовану зміну самої себе – на набуття нових знань і способів дії.

Спілкування з дорослим в дошкільному віці набуває позаситуативного характеру. Головним засобом такого спілкування є мова. Батьки мають усвідомити велику відповідальність за розвиток мови дитини, звертати увагу на її різні сторони – фонематичну, лексичну, граматичну.

У дошкільному віці важливою частиною життя дитини стає спілкування з ровесниками. Приблизно в чотири роки ровесник стає бажанішим партнером по спілкуванню, ніж дорослий. Спілкування з ровесниками має декілька специфічних особливостей: надзвичайна емоційна насиченість; нестандартність; переважання ініціативних дій; багатство комунікації тощо. У дошкільному віці виникають дружні стосунки. Якщо на початку вони ще не є стійкими, то діти старшого дошкільного віку вже дорожать дружбаю. Завдання батьків – поважати вибір дитини, а не вирішувати за неї, хто для неї підходить, а хто – ні. Спілкуючись з дітьми, яким вона симпатизує, дитина вчиться поступатися, співробітничати, переживати величезну гаму почуттів (співпереживання, співчуття, захоплення, схвалення тощо). Двері дому повинні бути відчиненими для друзів дитини. Для дітей ходити в гості один до одного, пізнавати чужі сім'ї – своєрідна школа життя, збагачення їхнього соціального досвіду.

У дошкільному віці формується моральна свідомість і моральні оцінки, інтенсивно розвиваються моральні і соціальні почуття. Приблизно в шість років у дитини значно збільшується число просоціальних дій, співпереживання іншому стає доволі вираженим. Багато хто з дітей здатний співпереживати як успіхам, так і невдачам ровесника, готовий допомогти і підтримати його. На підході до семирічного віку знижується гострота і напруженість конфліктів дошкільників.

Наприкінці дошкільного віку дитина різко змінюється. Вік 6-7 років називають віком «витягування» (дитина швидко витягується в довжину), чи віком зміни зубів (до цього часу зазвичай з'являються перші постійні зуби). Але основні

переміни відображаються не в змінах зовнішнього вигляду дитини, а в змінах поведінки.

Дитина починає без будь-якої причини кривлятися, вередувати, може говорити писклявим голосом, розповідати про щось в невідповідних ситуаціях. Такі риси є головними симптомами перехідного періоду від дошкільного до шкільного віку, який називають ще *кризою семи років*. Разом із симптомами «дивної поведінки» виникають важливі новоутворення цього періоду, що позитивно впливають на особистість дитини, такі як вимогливість до себе, самооцінка, що зумовлюють дії і вчинки дитини.

У цьому віці значно розширюється життєвий світ дитини. Діти починають цікавитися морально-етичними питаннями, походженням планет, життям в інших країнах тощо. Розширюється не тільки сфера інтересів, а й сфера соціальних контактів дитини. А це вимагає зміни характеру спілкування з навколишніми, головною рисою якого є підкорення правилу. Дитина має розуміти, як поводити себе з вихователем, лікарем, з продавцем в магазині і, відповідно до цього, вступати в різні контакти з різними людьми. У цих контактах дитина повинна діяти не під впливом своїх миттєвих спонукань, а з врахуванням правил, умов, цілей та інших моментів, що характеризують ситуацію.

Готовність дитини вступити в нові відносини з навколишніми під кінець дошкільного віку знаходить вираження в готовності до шкільного навчання. Шкільне життя вимагає від дитини чіткого виконання певних правил поведінки і самостійної організації своєї діяльності. Важливим моментом розумової готовності до школи є розумова активність і пізнавальні інтереси дитини: її прагнення пізнати щось нове, зрозуміти суть явищ, що спостерігаються, вирішити розумову задачу. Інтелектуальна пасивність дітей, їх небажання думати можуть стати істотним гальмом в їхній навчальній діяльності. Водночас батьки повинні розуміти, що вміння читати, писати, рахувати – не найголовніше в підготовці дітей до школи. Основне завдання полягає в тому, щоб створити умови для повноцінного, осмисленого, змістовного життя дитини протягом всього дошкільного віку.

Особливості сімейного виховання дитини дошкільного віку [52]. Основним чинником, що визначає розвиток особистості дитини дошкільного віку, є сім'я. У сім'ї під впливом дорослих, які люблять дитину, закладаються основи всіх сторін розвитку дошкільника. Сім'я сприяє збереженню і зміцненню здоров'я дитини і її фізичного стану, зумовлює успішність інтелектуального й фізичного розвитку та дитячої допитливості, допомагає розкритися здібностям дитини і формує художні смаки.

Особливу роль сім'я, родичі відіграють в соціалізації дитини. Якраз батьків дитина хоче наслідувати найперше. Дитина засвоює і поділяє погляди батьків, їх інтереси, зразки поведінки. За повноцінного спілкування з близькими людьми у дитини пробуджується активність, ініціативність, відкритість у ставленні до інших людей.

Слід пам'ятати, що сімейне виховання має емоційно-особистісний характер. Воно будується на безумовній любові батьків до дитини і дитини до батьків. У сім'ї виховання є індивідуальним. Навіть якщо сім'я має декількох дітей, виховний вплив батьків завжди орієнтований на конкретну дитину, сина чи дочку, які мають властиві саме їм достоїнства й недоліки.

Виховання в сім'ї, на відміну від освітнього процесу в закладі дошкільної освіти, відбувається в ході організації повсякденного життя – спільних справ, ігор, розмов близьких з дитиною. Дитину виховує весь уклад життя, у вихованні беруть участь, в різний спосіб, всі близькі люди, що оточують дитину – батьки, бабусі й дідусі, брати та сестри.

Вирішальним чинником сімейного виховання взагалі, і дошкільника зокрема, є внутрішньосімейні взаємини – рідних з дитиною і членів сім'ї між собою. Відкриті, довірливі взаємини, що побудовані на розумінні значимості потреб кожного члена сім'ї, підтримка його досягнень і допомога у переборення труднощів визначають оптимальний характер сімейного виховання.

Спілкування з батьками й близькими людьми відіграє особливу роль в сімейному вихованні дитини-дошкільника, в розвитку його особистості. Як свідчать психологічні й педагогічні дослідження, досвід спілкування, що

набувається дошкільником в сім'ї, значною мірою визначає характер його стосунків з іншими людьми в подальшому житті. Спілкування дошкільника з рідними стимулює його інтерес до самопізнання, розвиває уявлення про себе, свої можливості, допомагає йому встановлювати зв'язки між своїм минулим, теперішнім і майбутнім, впливає на розвиток мови тощо.

Велику роль у розвитку дитини дошкільного віку відіграють методи виховання, що вибираються батьками. У сімейному вихованні дошкільників використовуються такі методи, як особистий приклад батьків, пояснення, бесіда, переконання; вимога, контроль; привчання, вправління; заохочення, покарання. Особливе місце у сімейному вихованні дошкільника займає ігровий підхід як умова застосування різних методів.

Виняткова дієвість особистого прикладу як методу виховання пояснюється такою віковою особливістю дошкільників, як наслідування інших. Діти із задоволенням копіюють манеру говорити, стиль спілкування, звички старших. Таким способом діти накопичують власний досвід поведінки і ставлення до навколишнього світу.

Грамотне використання у сімейному вихованні методів має опиратися на такі умови: відповідність змісту методів віковим й індивідуальним особливостям дитини; вибір методів виховання на основі поваги дорослими особистості дошкільника; узгодженість методів виховання, що використовуються різними членами сім'ї; поєднання різних методів виховання.

У сімейному вихованні дошкільника надзвичайно важливим є включення батьків у спільну діяльність з дітьми: сюжетні і рухливі ігри, спільне малювання, створення спільних виробів тощо.

Значне місце у вихованні дитини, її духовному збагаченні займає художня література. Дитячі книги є обов'язковим засобом виховання сучасної дитини. Батькам слід прищеплювати у дітей любов до книги, щоб вони з охотою та інтересом слухали вірші та оповідання, переживали з героями оповіді. Для розвитку мислення, уяви, почуттів дитини читання книги приносить більшу користь, ніж перегляд телевізійних передач. Найбільш близькими до дитячого

світовідчуття є казки з їх дивами й чарівними перевтіленнями, з мораллю, яка подається чітко і зрозуміло. Виховна цінність казки багато в чому залежить від методики донесення її дітям. Сучасні батьки надають перевагу читанню казки (це простіше і швидше). Проте саме шляхом розповідання створюються можливості для особливих контактів з дитиною, посилення емоційного впливу на неї. Необхідно залучати дитину до обговорення змісту казок, підводити її до усвідомлення загальнолюдських цінностей, вчити розрізняти добро і зло, цінувати працьовитість, формувати уявлення про справедливість, мужність.

Вкрай важливо виховувати любов дитини дошкільного віку до праці. Починаючи з 3-4 років, у дитини мають бути постійні, що позитивно оцінюються іншими членами сім'ї, обов'язки: підтримувати порядок в іграшковому «господарстві», поливати кімнатні рослини, допомагати накривати стіл. Обов'язки дітей 5-6 років розширюються: вони можуть доглядати за своїм одягом, взуттям, прибирати ліжко. Брати участь у приготуванні їжі тощо. Це, з одного боку, стане реальною основою для зміцнення у дитини почуття власної гідності, а з іншого – буде закладати перші «цеглинки» працьовитості.

Фізичний розвиток дитини та турбота батьків про її здоров'я. Виховання здорової дитини – одне із найважливіших завдань сім'ї. Батьки, здебільшого, хвилюються за здоров'я дитини, особливо коли вона часто хворіє, проте не докладають належних зусиль для його зміцнення, профілактики хвороб, не приділяють достатньої уваги розвитку рухової активності, культурно-гігієнічних навичок дитини. Батькам слід усвідомити зв'язок здоров'я дитини з гігієною. Їхнім обов'язком є розвиток у дітей звички мити руки (перед вживанням їжі, після прогулянки, відвідування туалету); ретельно чистити зуби вранці й увечері; щоденно приймати душ, користуватися носовою хустинкою (серветками) тощо.

Велике значення для зміцнення здоров'я дитини має дотримання раціонального режиму дня, в якому передбачено достатньо часу для повноцінного сну, прогулянок на свіжому повітрі, чітко визначено години прийому їжі, години для ігор.

Ріст, розвиток дитини прямо залежать від раціонального харчування: достатнього, різноманітного, якісного. У теперішній час можна говорити про дві надмірності в організації дитячого харчування в сім'ї: посилена увага батьків до харчування дитини, що призводить до переїдання, ожиріння, і, навпаки, доволі байдуже ставлення батьків до того, що і коли їсть дитина. Слід наголосити, що повні діти-дошкільники зазвичай слабші, ніж худорляві, вони важче хворіють. Водночас у багатьох сім'ях діти недоїдають, що веде до дефіциту ваги.

Одним із засобів підвищення захисних сил дитини є загартування (ходьба дітей босоніж – по килимку, траві, піску; сон на свіжому повітрі; обтирання; сонячні ванни тощо). Кожній сім'ї доступні заняття спортом, рухливі ігри, пішохідні прогулянки, що сприяють розвитку в дітей рухової активності, спритності, сили, витривалості. Для залучення дітей до спортивних занять необхідним є приклад батьків, інших членів сім'ї, що демонструють любов до фізичної культури та відданість здоровому способу життя.

Співпраця батьків із педагогами закладу дошкільної освіти. Для здійснення належного сімейного виховання сучасні батьки потребують допомоги педагогів закладів дошкільної освіти. Батьки розуміють, що багато чого у взаємодії з власними дітьми вони не знають і не вміють, а тому повинні налаштуватися на активну співпрацю з педагогами, проявляти власну ініціативу, брати участь у житті дошкільного закладу, щоб разом з педагогічними працівниками здійснювати належний розвиток дітей.

Заклад дошкільної освіти має реалізовувати спеціальні освітні заходи, спрямовані на підвищення педагогічної культури батьків. Тематику для них можуть бути такі : «Розвиваємо дитячу самостійність», «Як навчити дитину гратися», «Як організувати сімейне дозвілля» тощо. Педагогічна допомога спеціалістів дасть можливість батькам здійснювати щоденне спілкування з дитиною на основі ідей гуманістичної педагогіки: поваги до особистості дитини; прийняття її такою, якою вона є; врахування її інтересів та потреб; вміння ставити себе на місце дитини.

Батьки, члени сім'ї можуть, зі свого боку, урізноманітнити, поживити життя дітей в дошкільному закладі. Це може бути участь батьків у проведенні епізодичних заходів (організація екскурсій, прогулянок, допомога в оснащенні педагогічного процесу), а також включення їх в систематичну освітню роботу (організація різноманітних гуртків, театралізованої діяльності). Від активної участі батьків в роботі закладу дошкільної освіти виграють всі учасники освітнього процесу, насамперед діти. І не лише тому, що вони пізнають щось нове та цікаве. Важливим є інше – діти навчаються з повагою, любов'ю і вдячністю дивитись на своїх татусів, мамусь, дідусів, бабусь, які багато знають, вміють, гарно розповідають. У дітей зміцнюється почуття гордості за свою сім'ю.

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. Яка діяльність дошкільника є провідною?
2. Які види дитячих ігор ви можете назвати?
3. Що є головним у підготовці дитини до школи?
4. Напишіть короткий твір про яскравий епізод з власного дитинства.
5. Вивчіть казку, яку б ви хотіли розповісти своїй майбутній дитині чи будь-якому дошкільнику.
6. Знайдіть цікавий матеріал про виховання дошкільника в сім'ї у мережі Інтернет та приготуйте коротке повідомлення.

Тема 7. Сімейне виховання дитини молодшого шкільного віку (6–10 років).

Сім'я – природне середовище первинної соціалізації дитини, джерело її матеріальної й емоційної підтримки, засіб збереження і передання культурних цінностей від покоління до покоління [59, с. 123].

Сімейне виховання – виховання дітей, що здійснюється батьками й особами, що їх замінюють (родичі, опікуни), і є більш чи менш усвідомленими зусиллями старших членів сім'ї, спрямованими на вирощування дитини, розвиток її здібностей, підготовку до самостійного життя в соціумі, прищеплення їй норм і цінностей певного суспільства [89].

Успішність сімейного виховання значною мірою залежить від педагогічної культури батьків – особистісного утворення, що характеризує певний рівень

підготовленості батьків до виховання дітей та виявляється в ціннісно-гуманному ставленні до них; розумінні батьками типових помилок сімейного виховання; ґрунтується на принципах: конфіденційності, добровільності, стимулювання батьків до співробітництва; єдності педагогічної освіти та самоосвіти батьків; інтеграції та диференціації цілей, завдань і дій учасників педагогічного процесу, спрямованих на виховання і розвиток дітей [24, с. 70–77].

Ставлення батьків до дітей визначається двома основними чинниками – любов'ю і соціальним обов'язком. Лише за розумного їхнього поєднання можливе успішне формування в сім'ї повноцінної в моральному розумінні особистості [59, с. 127].

Молодший шкільний вік є періодом розвитку пізнавальних процесів: вони стають усвідомленими й довільними. Дитина поступово вчиться управляти увагою, пам'яттю, мисленням.

Місією початкової школи є різнобічний розвиток особистості дитини відповідно до її вікових та індивідуальних психологічних особливостей, формування в неї загальнокультурних і морально-етичних цінностей, ключових і предметних компетентностей, необхідність життєвих і соціальних навичок, що забезпечують її готовність до продовження навчання в основній школі, життя в демократичному суспільстві [46, с. 10].

У початковій школі виділено два цикли навчання: перший – адаптаційно-ігровий (1-2 класи); другий – основний (3-4 класи).

Метою першого циклу навчання (адаптаційно-ігрового) є природне входження дитини в шкільне життя, послідовна адаптація до нового середовища.

До особливостей цього циклу визначено такі:

- навчальні завдання і час на їхнє виконання визначаються відповідно до індивідуальних особливостей школярів;
- навчальний матеріал інтегрується у змісті споріднених предметів або входить до складу предметів у вигляді модулів;
- обсяг домашніх завдань обмежено;

- навчання організовано через діяльність ігровими методами як у класі, так і поза його межами;
- учитель має свободу вибору (створення) навчальних програм у межах стандарту освіти;
- запроваджено описове формальне оцінювання, немає традиційних оцінок; найважливіше завдання вчителя – підтримувати в кожному учневі впевненість і мотивацію до пізнання [46, с. 19–20].

Метою другого (основного) циклу навчання в початковій школі є здійснення освітнього процесу з концентрацією педагогічної уваги на формуванні в учнів відповідальності і самостійності; підготовка до успішного навчання в основній школі. Його суттєвими ознаками є: використання у процесі навчання методів, які вчать здійснювати самостійний вибір, пов'язувати вивчене з практичним життям, ураховують індивідуальність учня; запровадження предметного навчання; частина предметів передбачатиме оцінювання [46, с. 20].

У шестирічних учнів добре розвинена мимовільна пам'ять, яка фіксує яскраві, емоційно насичені для дитини відомості і події її життя. Отже, у навчанні доцільно використовувати цікаві й захоплюючі матеріали, яскраво візуальні опори, динамічні включення, емоційно збагачені ситуації тощо. Пам'ять першокласників характеризується високою мірою механічного запам'ятовування на основі численних повторів. Однак, її самоконтроль ще не сформований – добре, швидко й тривалий час засвоюється те, що справило сильне враження [46, с. 40].

Від початку навчання центральне місце в психічному розвитку дитини займає мислення. У цей період відбувається перехід від наочно-образного до словесно-логічного, понятійного мислення. У першокласників такий процес переважно характеризується конкретністю та спирається на наочні образи й уявлення. Це означає, що для здійснення розумових операцій порівняння, аналізу, узагальнення, логічного висновку дітям необхідно спиратися на наочну основу. Тому на уроках у першому класі систематично використовують дидактичний роздавальний матеріал [46, с. 40–41].

У дітей шестирічного віку процес сприймання готовий для переходу на якісно новий рівень – виникає можливість формування складних еталонів, які ґрунтуються на взаємно підпорядкованих ознаках. Це полегшує визнання й категоризацію на основі не лише сенсорних, а й сутнісних характеристик об'єктів. Одним із прикладів таких змін є здатність першокласників класифікувати об'єкти за різними ознаками [46, с. 39]. У цей період навчання слід зважати на один із виявів труднощів зорового сприймання – феномен дзеркальних рухів. Він проявляється в помилках графічної діяльності: реверсії форми, порушення порядку елементів і напрямів написання. Це пояснюється тим, що механізми організації зорово-просторової діяльності, дрібної моторики й зорово-моторної пам'яті ще недостатньо зрілі, хоча діти добре копіюють, штрихи в них стають більш чіткими й завершеними. Тому до таких проявів потрібно ставитися з розумінням, не форсувати навчання й запобігати панічним реакціям з боку дітей, а особливо – їхніх батьків [46, с. 39].

У пораднику для вчителя «Нова українська школа» під ред. Н. Бібік наголошується, що для повноцінного засвоєння молодшими школярами розумових дій і понять доцільно дотримуватися такої послідовності:

1. Виконання опредмеченої дії. Цей етап заснований на отриманні реального досвіду. Діти маніпулюють групами фізичних об'єктів, виділяють у них ті аспекти, які свідчать про їхнє застосування, виконують дії з ними. Для виконання опредмечених дій використовують або реальні предмети, або їхні моделі (смужки, палички, намистинки, кубики тощо).

2. Виконання дії в частково матеріалізованій формі, тобто діти працюють з об'єктами, зображеннями на ілюстраціях посібників або на екрані. Ті самі дії, що розглядалися на попередньому етапі, тепер піддаються у вигляді зображень. Такі дії супроводжуються детальним коментуванням кожного кроку, тобто зі словесним роз'ясненням усіх зовнішніх операцій.

3. Виконання дії в абстрактному вигляді за допомогою системи символів, знаків. На цьому етапі коментування дії поступово переходить у внутрішній план

– спочатку вона промовляє пошепки, а потім – про себе в розгорненому, і, нарешті, – скороченому вигляді.

За такою послідовністю формуються в учнів уміння. Це тривалий процес [46, с. 42].

Основним новоутворенням молодшого шкільного віку стають довільність, велика опосередкованість психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія. Розвиток у молодших школярів довільних психічних процесів дає змогу планувати власні вчинки та співвідносити їх зі своїми можливостями, визначати мету, свідомо ставити завдання, шукати і знаходити способи їхнього досягнення та вирішення, долати труднощі. Поведінка із ситуативної набуває довільного характеру [27, с. 78].

Характерними ознаками особистісного розвитку молодшого школяра є рефлексія і самооцінка, яка починає корегуватись оцінками не тільки вчителів, а й товаришів [16].

Основними потребами учнів молодшого шкільного віку є спілкування з іншими людьми, здатність до оцінки своїх дій і вчинків; виявлення власних позицій у ставленні до інших, до світу. Однак молодші школярі мають обмежений моральний досвід, багато чого в їхній поведінці визначається наслідуванням [25].

Розвиток емоційної сфери дитини великою мірою залежить від особливостей її емоційних контактів з батьками. Так, Л. Гончар стверджує, що в сім'ях, де емоційні зв'язки батьків і дітей визначаються чуйністю і сердечністю, повагою і любов'ю, у дітей ефективніше формуються позитивні якості – доброзичливість, здатність до співпереживання, уміння вирішувати конфлікти тощо [11, с. 107].

У сучасних дітей основним питанням є «навіщо», тобто діти зосереджуються не на причинно-наслідковій залежності між об'єктами і явищами, а їх цікавить сенс своїх учинків і дій. Із сучасними дітьми потрібно домовлятися, повсякчас мотивувати на виконання певної роботи [46, с. 46].

Переважну кількість часу сучасні діти проводять з гаджетами або грають на комп'ютері. Як наслідок, під впливом хаотичного потоку інформації, що тисне на

свідомість дитини, їй важко зосередитися, складно збагнути, що важливе. У дітей спостерігається рефлекс свободи – вони самі вибудовують систему поведінки, що спостерігається ще в наймолодшому віці [46, с. 48–49].

У poradнику для вчителя «Нова українська школа» під редакцією Н. Бібік зазначається, що рушійною силою навчання в молодшому шкільному віці постають пізнавальні інтереси.

Інтерес до навчання в дітей шестирічного віку вкрай нестійкий, більшість із них не виявляє вольових зусиль до подолання навчальних труднощів, натомість тривалий час цікавляться зовнішнім боком шкільного життя. Проте, позитивного ставлення до школи, статусу школяра недостатньо для забезпечення стійкого мотиву навчання, якщо дитину не цікавить сам процес пізнання [46, 3 с. 4].

Цікавість є початковою стадією пізнавальної спрямованості дитини. На цьому етапі вона безпосередньо пов'язана не зі змістом діяльності, а з емоційною реакцією на новизну ситуації, подразниками, з якими стикається учень у процесі активної взаємодії з предметами і явищами навколишньої дійсності. На основі цікавості виникає допитливість – прагнення дитини проникнути за межі побаченого [46, с. 44].

Необхідними умовами розвитку пізнавального інтересу в молодших школярів є:

1. Урізноманітнення чуттєвого досвіду.
2. Усвідомлення вчителем особистої та суспільної цінності знань і вмінь, які набуваються.
3. Переживання успіху в роботі, наявність позитивної емоційної атмосфери.
4. Помірна складність і посильність завдань.
5. Опора на попередній досвід учня.
6. Активний, продуктивний і творчий характер діяльності.
7. Сформованість в учнів провідних прийомів навчальної діяльності [46, с. 44].

Найціннішими результатами початкової освіти в особистісному вимірі є: здорова дитина, мотивована на успішне навчання, дослідницьке ставлення до

життя; учень (учениця), які вміють вчитися з різних джерел та критично оцінювати інформацію, відповідально ставитися до себе й інших людей, усвідомлювати себе громадянином (громадянкою) України.

Формула Нової школи складається з дев'яти ключових компонентів:

1. Новий зміст освіти, заснований на формуванні компетентностей, потрібних для успішної самореалізації.

2. Умотивований учитель, який має свободу творчості й розвивається професійно.

3. Наскрізний процес виховання, який формує цінності.

4. Децентралізація та ефективне управління, що надасть школі реальної автономії.

5. Педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками.

6. Орієнтація на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм.

7. Нова структура школи, яка дає змогу добре засвоїти новий зміст та набути компетентності для життя.

8. Справедливий розподіл публічних коштів, який забезпечує рівний доступ усіх дітей до якісної освіти.

9. Сучасне освітнє середовище, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні закладу освіти [46, с. 11].

У концепції Нової української школи [34] передбачено такі ключові компетентності:

- спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами;
- спілкування іноземними мовами;
- математична компетентність;
- основні компетентності у природничих науках і технологіях;
- інформаційно-цифрова компетентність;
- уміння вчитися впродовж життя;
- ініціативність і підприємливість;

- соціальна та громадянська компетентності;
- обізнаність та самовираження у сфері культури;
- екологічна грамотність і здорове життя [45].

Спільним для всіх компетентностей є такі вміння: читати і розуміти прочитане; висловлювати думку усно і письмово; критичне мислення; здатність логічно обґрунтовувати позицію; виявляти ініціативу; творити; вирішувати проблеми, оцінювати ризики та приймати рішення; конструктивно керувати емоціями; застосовувати емоційний інтелект; здатність співпрацювати в команді [45].

Великого значення в концепції Нової української школи набуває аспект педагогіки партнерства.

В основі педагогіки партнерства – спілкування, взаємодія між учителем, учнем та батьками.

Принципами партнерства в педагогіці є: повага до особистості; доброзичливість і позитивне ставлення; довіра у взаєминах; діалог – взаємодія – взаємоповага; розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків); принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей) [46, с. 16].

Основними формами співпраці батьків зі школою у вихованні молодших школярів є: батьківські забори, індивідуальні зустрічі з батьками; тижневі або місячні інформаційні бюлетені, які містять інформацію про заходи, у яких беруть участь діти; зустрічі групи батьків щодо планування волонтерських заходів для класу чи школи; обмін книгами про цікаві підходи до навчання і виховання дітей, який супроводжується організацією подальших дискусійних груп – як фізично, так і через соціальні мережі; святкові заходи, до яких залучаються діти, вчителі, батьки; залучення батьків до освітнього процесу (як волонтерів, помічників учителя в роботі з дітьми; помічників учителя в роботі з іншими батьками) [46], створення групи для спілкування у вайбері; групове консультування батьків з використанням Інтернет-мережі (батьківські збори в Інтернет-просторі), у процесі

якого відбувається обговорення спільних організаційних і виховних питань, обмін досвідом, візуалізація і презентація власних досягнень тощо; дистанційне консультування сімей – за допомогою безкоштовних програм, які дозволяють вибудовувати консультації в режимі реального часу (Скайп/Skype), за сприяння спеціального Інтернет-форуму зв'язку з адміністрацією закладу, на сайті закладу освіти; ведення «Instagram-щоденника» батьківства, що сприяє обміну корисною й цікавою інформацією; активізації батьків у пізнанні та поширенні новітніх і розвивальних методик [33].

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. Від чого залежить успішність сімейного виховання?
2. Яка місія початкової школи?
3. Схарактеризуйте цикли навчання в початковій школі.
4. Назвіть необхідні умови розвитку пізнавального інтересу в молодших школярів
5. Розкрийте сутність педагогіки партнерства.
6. Назвіть основні форми співпраці батьків зі школою у вихованні молодших школярів.

Тема 8. Основи батьківської взаємодії з дітьми підліткового віку (10-15 років) та старшого шкільного віку (15-17 років).

Психологічні особливості підліткового віку. Підлітковий вік (від 10-12 до 14-15) є перехідним, в першу чергу це торкається біологічної перебудови організму. Підлітковий вік – час статевого дозрівання, на яке накладається дозрівання й інших біологічних систем. Психологічно перехідний вік характеризується тим, що підліток вже не належить дитинству і ще не належить дорослості. Ця особливість його стану відбивається в суперечливій поведінці підлітка: він і невпевнено-сором'язливий і агресивний водночас, схильний займати крайні позиції і приймати крайні точки зору.

Психологічним утворенням цього віку є відчуття дорослості, що характеризує собою новий рівень претензій, яким дитина фактично ще не відповідає.

Підліткам характерна імпульсивність реакцій. Їх приваблюють ефективні зовнішні прояви подій. Узагальнень, або пошуку закономірностей, які стоять за

окремими фактами, підліток, як правило, не робить, хоча інтелектуальні завдання розв'язує швидше, ніж дитина молодшого віку.

На підлітковий вік припадає становлення абстрактно-логічного мислення, яке є ознакою появи не тільки нової інтелектуальної якості, але й нової потреби підлітків у теоретизуванні, тяжінні до абстракцій. У підлітка активізується відчуття своєї неповторності, несхожості на інших. Усвідомлення своєї неповторності викликає відчуття самотності з одного боку, а з другого стимулює потребу самоствердження, що часто проявляється як бажання звільнитись від опіки дорослих і від правил укладу, який вони встановили. В підлітковому віці зростає потреба у спілкуванні.

Підлітковий, перехідний вік насичений як біологічними, так і психологічними змінами зростаючого індивіда. Ці зміни достатньо інтенсивно проявляються у відносно малому часовому проміжку і здатні загострюватись або знівельовуватись під впливом соціального оточення.

У кожному часовому проміжку підліткового віку можна виділити характерні йому риси. Схематично це виглядає так:

- 10 років: вік рівноваги, дитина легко приймає життя, довірлива, зрівноважена у відносинах з батьками, мало надає значення своїй зовнішності.

- 11 років: початок біологічної перебудови організму, дитина стає імпульсивною, настрої її часто змінюються, дитина схильна конфліктувати з однолітками і бунтувати проти власних батьків.

- 12 років: ставлення до оточення змінюється на більш позитивне, водночас зростають прояви незалежності від батьків, самостійної поведінки і прихильність розділяти погляди однолітків. Підліток починає звертати увагу на свою зовнішність, проявляє зацікавленість особами протилежної статі. Дитина цього віку відповідає характеристиці: «думаючий, терплячий, насмішкуватий».

- 13 років: спрямовує погляд «в себе», схильний до самокритики, починає цікавитись людськими стосунками, критично ставитись до батьків, ретельніше обирає друзів, підпадає під часті зміни настрою.

- 14 років: зростає впевненість в собі, а також зацікавленість особистостями, любить порівнювати себе з іншими, відшукує паралелі між собою і героями кінофільмів, літературних творів [81].

Шляхи та засоби формування потреб та розвиток інтересів дитини підліткового віку.

Підлітковий вік, отрочтво – це вік, перш за все, статевого дозрівання, коли за декілька місяців змінюється зовнішній вигляд – дитина стає вищою, тіло набуває нових пропорцій. У хлопчиків збільшується маса м'язів, вони зміцнюються; змін зазнає і обличчя. Дівчата швидко наближаються до жіночого типу, однак розвиток не завжди і не в усьому йде рівномірно. Зокрема, у підлітків часто мають місце порушення діяльності серцево-судинної системи – ріст судин відстає від росту серця. Ця невідповідність виявляється і в роботі головного мозку: збудження превалює над гальмуванням, у неврівноваженості нервових процесів. Мозок швидко виснажується, часто на зміну підвищеній рухливості та розумовій активності приходять апатія, млявість, втома.

У підлітковому віці відбувається стрибок у розвитку логічного мислення, коли школяр вперше оволодіває процесом утворення понять переходить до нової і вищої форми інтелектуальної діяльності – до мислення в поняттях. Стосовно психіки підлітка, жадібне прагнення до опанування логічними формами – одна з характерних рис цього віку.

Сфера пізнавальних інтересів підлітків виходить за межі школи, набуває ознак пізнавальної самодіяльності – самостійного пошуку та набуття знань, формування корисних умінь і навичок. Вони надають перевагу пізнавальним заняттям і читанню книг, які відповідають їхнім інтересам, задовольняють інтелектуальне задоволення. Багато з підлітків виявляють неабияке прагнення до самоосвіти, що є характерною особливістю цього вікового етапу.

Розвиток і зміцнення пізнавальних інтересів підлітків забезпечують:

- стимулювання їх активної розумової діяльності (творче використання методів проблемного навчання, а також репродуктивних методів);
- організація навчального процесу з урахуванням рівня розвитку учнів;

- створення в навчальному процесі сприятливої емоційної атмосфери;
- забезпечення спілкування підлітків між собою та з учителем у навчальному процесі.

Підлітки цінують обґрунтований і доказовий виклад навчального матеріалу, відтворюють аргументи вчителя у своїх відповідях, але їх власний логічний апарат ще недостатньо гнучкий і це провокує необґрунтовані, категоричні висновки учня.

У сімейному вихованні дитини підліткового віку слід враховувати таке:

- підлітковий вік характеризується високим рівнем тривожності, стурбованості та невдоволенням своєю зовнішністю;
- у цей період до негативних рис характеру школярі відносять фізичні характеристики;
- 30% хлопчиків і 20% дівчат у віці 11-12 років відчувають стурбованість з приводу свого росту;
- 60% дівчат у віці 11-12 років переймаються проблемою зайвої ваги, хоча насправді лише 16% від цього числа схильні до гладкості або ожиріння;
- хлопчикам та дівчатам, які раніше з інших досягли фізичної зрілості, притаманний більш високий соціальний статус у дитячому колективі;
- дівчата з пізнім фізичним дозріванням частіше страждають заниженою самооцінкою у колективі ровесників і потрапляють до групи ізольованих дітей за результатами соціометрії;
- досвід першої закоханості дівчат – 11 років (60%), досвід першої закоханості хлопців – 13 років;
- у підлітковому періоді, починаючи з 11 років, збільшується конфліктність дітей;
- більшість дітей у цей період віддаляється від батьків, віддаючи перевагу спілкуванню у групі ровесників.

Те, що підліток залишається сам-на-сам зі своїми переживаннями, може сприяти як зміцненню його самостійності, так і деякій відчуженості. Спостережливі батьки можуть швидко помітити її ознаки: взаємини з дорослими

приймають формальний характер, підліток не поспішає виконувати навіть ті прохання і вказівки, які раніше не викликали у нього відразу. В цей час дитина перестає ділитися з батьками своїми думками, міркуваннями, почуттями, стає замкненою, відлюдкуватою, відмовляється навіть від найдоброчливіших контактів із близькими. Для багатьох батьків таке відчуження стає тяжким і незаслуженим випробуванням.

Батькам слід створювати в сім'ї такий мікроклімат, який не штовхає підлітка на ізоляцію від дорослих, на духовний відхід від них. Навпаки, слід, аби контакти зміцнювались, аби зв'язок підлітка і близьких йому дорослих став більш багатим і змістовним. Для цього слід надавати тактовну підтримку, визнавати самотійність дитини.

Важливо, аби підліток не на словах, а на ділі зрозумів, що і в родині, і в класі його поважають, що від його позиції, поведінки, манери спілкування залежить благополуччя його рідних і друзів. Життя підлітка в сім'ї має наповнюватись позитивними переживаннями, завдання родини приносити підлітку радість, задоволення, захищеність, впевненість у собі. Якщо дитина є активним членом сім'ї, тоді в неї виникає потреба у постійному спілкуванні з батьками, дослуховуванні до їх думок.

Психологічні особливості старшого шкільного віку. Юність (15-17 років) – один із визначальних етапів життєвого шляху людини, що пов'язаний із певними психологічними механізмами її розвитку як унікальної особистості, яка вміє контролювати життєві обставини, бути діяльною.

У юнацькому віці активно формується самоусвідомлення (усвідомлення й оцінка людиною своїх дії та їх результатів, думок, почуттів, моральності та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе і свого місця у житті) та самооцінка (певне ставлення до себе, до своїх якостей, можливостей, певний ступінь розвитку почуття самоповаги, особистої цінності, позитивне ставлення до всього, що входить до сфери власного «Я»). Низька самооцінка виражається у несприйнятті себе самого, самозапереченні, негативному ставленні до своєї особистості. Одним із джерел формування самооцінки у юнацькому віці є

порівняння себе з іншими людьми. Тому важливої ролі набувають групи однолітків.

Характерним для 15-річної особи є таке новоутворення, як потреба незалежності. Відкидання зовнішнього контролю над собою поєднується із свідомим самовихованням. Цей період небезпечний тим, що юнак схильний перейматись будь-якими впливами. Для 16-річного властивим є те, що бурхливість, непоступливість, нескореність поступово замінюються життєрадісністю, емоційною рівновагою.

До 16-17 років виникає особливе особистісне новоутворення, яке позначається терміном «самовизначення». Особистісне самовизначення (у зарубіжній психології його аналогом є категорія «психосоціальної ідентичності») передбачає пошук відповіді на запитання щодо свого існування («Хто Я?» і «Який мій подальший шлях?»).

У пошуках відповіді на ці запитання індивід вирішує, які дії є для нього важливими, і на цій основі виробляє відповідні норми для оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Це зумовлює виникнення у юнаків і юнок прагнення до переоцінки самого себе у взаєминах з іншими (насамперед близькими, рідними) людьми, суспільством у цілому.

Пошук ідентичності може відбуватися різними способами. Один із них полягає у випробовуванні різних ролей. Після експериментування і моральних пошуків юнаки і юнки, що вдаються до нього, більш чітко визначають свої життєві цілі й починають просуватися у напрямках, котрі можуть забезпечити їх досягнення. Головними рушіями тут виступають соціальні чинники. Інколи пошуки ідентичності відбуваються із значними труднощами, коли її здобуття досягається лише після тривалих випробувань і помилок. Деякі молоді люди можуть оминати цей етап особистісного розвитку. До них належать ті, хто беззаперечно сприймає цінності своєї сім'ї і обирає для себе шлях, визначений батьками.

Юність – важливий період психосоціального розвитку. Юні включаються в доросле життя, засвоюють соціальні норми, формують ідентичність. Соціальні та

моральні якості старшокласника формуються прискореними темпами. У ранньому юнацькому віці спостерігається потреба до самовиховання. Саме в цей період формується світогляд, система оцінкових суджень, переконання та ідеали, закладаються соціальні установки людини; підсилюється здатність до самоспоглядання та самовираження [28, с.53].

Для старшого шкільного віку характерним є зростання самоконтролю й критики власної поведінки, зміни форми прояву почуттів. Поступово слово та інформація стають головним способом вираження почуттів та засобом впливу на почуття інших людей (П. Якобсон). Почуття вихованця не просто переживаються ним, а й виражають його суб'єктивне ставлення до певних явищ дійсності, вони стають мотивами його вчинків [28, с. 60].

Важливе значення у юнацькому віці має професійне самовизначення, що передбачає вибір і реалізацію способу взаємодії із навколишнім світом і пошук сенсу у цій діяльності. Важливим фактором, який впливає сьогодні на формування професійного самовизначення, є комерціалізація відносин у суспільстві; відбувається заміна професійної кар'єри на комерційну. Молоді люди, вступаючи у ринкові відносини, прагнуть за будь-яку ціну досягти матеріального благополуччя найкоротшим шляхом. Тобто, існує сильна мотивація оволодіння «прибутковою» професією, незважаючи на особисті якості та можливості. Спостерігається зростання серед молоді престижу освіти, про що свідчить різке зростання кількості тих, хто прагне навчатися як в українських, так і в зарубіжних вузах.

Способи забезпечення безпечної діяльності (цифрової безпеки) підлітка в Інтернеті.

Комп'ютерна залежність – це патологічна пристрасть людини до проведення часу за комп'ютером. Виокремлюють такі її похідні, як Інтернет-залежність та ігроманія.

Підлітки найбільш уразливі щодо виникнення Інтернет-залежності, оскільки їхня психіка ще формується. Учня, який має таку залежність, можна помітити відразу. Він заглиблений у себе, не помічає або ігнорує зовнішні події, погано

адаптується до реального життя. Комп'ютерна залежність негативно впливає на особистість дитини, викликаючи емоційну й нервову напругу, психоемоційні порушення, проблеми в спілкуванні та порушення соціальної адаптації.

Фізичними симптомами Інтернет-залежності є: оніміння пальців руки, що тримає «мишку»; головні болі, мігрені; нерегулярне харчування, пропуск прийому їжі, часте порушення апетиту; нехтування особистою гігієною; ураження нервових стовбурів рук, пов'язане з тривалою перенапругою м'язів; болі в спині, сухість та різь в очах; розлад сну, зміна режиму сну.

Чому комп'ютер так притягує дітей?

Насамперед він дає увесь спектр емоцій – від позитивних до негативних: захват, задоволення, захопленість, гнів, роздратування. Усе це можна випробувати, не зрушуючи з місця! Є й інший аспект: дитина в грі одержує владу над світом. Комп'ютерна мишка – ніби аналог чарівної палички, завдяки якій, практично не докладуючи зусиль, дитина стає володарем світу. Програвши, вона може повернутися назад, щось переробити, заново прожити невдалий шматок життя. Це особливо «засмоктує» дітей, яким у силу тих чи інших причин не вдається йти по шляху так званого «радісного дорослішання» [82].

Згубний вплив комп'ютерної гри на особистість підлітка полягає у тому, що:

- підліток втрачає відчуття межі між реальною і віртуальною реальністю швидше, ніж старші користувачі та майже завжди ідентифікує себе зі своїм героєм. Наслідком цього є перенесення варіанту «запасного життя» у реальність;
- дітьми, захопленими комп'ютерними іграми, жорстокість сприймається як норма;
- у дітей втрачається потреба в живому спілкуванні, підліток занадто заглиблюється в себе.

Що ж робити, якщо дитина занадто захопилась віртуальними іграми? Улюблена реакція батьків – «вимкнути і заборонити» – може не подіяти, оскільки «заборонений плід – солодкий». Психологи рекомендують запропонувати гідну і цікаву заміну – альтернативний спосіб проведення часу. Це може бути: спільне

читання; заняття спортом; улюблені заняття чи розваги (хобі); спільне і цікаве проведення дозвілля (подорожі, недільні поїздки, турпоходи «вихідного дня», відвідування виставок, перегляд фільмів, вистав, риболовля і т.д.) [21].

Роль батьків у виборі дітьми-старшокласниками майбутньої професії.

Важливе значення у юнацькому віці має професійне самовизначення, що передбачає вибір і реалізацію способу взаємодії із навколишнім світом і пошук сенсу у цій діяльності. Суттєвим фактором, який впливає сьогодні на формування професійного самовизначення, є розвиток процесу комерціалізації відносин у суспільстві; відбувається заміна професійної кар'єри на комерційну. Молоді люди, вступаючи у ринкові відносини, прагнуть за будь-яку ціну досягти матеріального благополуччя найкоротшим шляхом. Тобто, існує сильна мотивація оволодіння «прибутковою» професією, незважаючи на особисті якості та можливості. Спостерігається зростання серед молоді престижу освіти, про що свідчить різке зростання кількості тих, хто прагне навчатися як в українських, так і в зарубіжних вузах.

Найважливішим соціальним інститутом, який здійснює суттєвий вплив на особистість дитини і бере активну участь в співпереживанні проблем школи на шляху підготовки учнів до самостійного зрілого життя, є сім'я. Саме в сім'ї діти отримують від батьків певні настанови щодо вибору своєї майбутньої професії, навчаються взаємодії із соціумом. З іншого боку, істотний вплив на професійні плани школярів справляють взаємини в сім'ї. Атмосфера співробітництва й взаємної підтримки, чіткий розподіл функцій, перевага методів заохочення й переконування орієнтують дитину на закріплення цієї системи відносин і підтримку її в майбутньому житті, у тому числі й у процесі вибору професії.

Вибір професії визначається зазвичай не одним чинником, а їх сукупністю. Крім того, вплив різноманітних чинників на вибір майбутньої професії характеризується певною динамікою, знання якої дає змогу обирати найбільш ефективні форми та методи управління процесом професійного самовизначення учнів. Сучасне розуміння професіонального самовизначення охоплює проблеми взаємозв'язку цього процесу із загальним життєвим самовизначенням

особистості, впливи на особистість з боку навколишнього соціального середовища, підтримку учня у виборі освітнього шляху в рамках профільного навчання, профорієнтаційну роботу і т. ін.

Вибір майбутньої професії значною мірою залежить і від належності родини учня до певного соціально-професійного прошарку. Результати дослідження показали, що, якщо батьки зайняті висококваліфікованою працею, то отримання дітьми з цих сімей вищої освіти виступає певною обов'язковою вимогою, яку можна розглядати як самоціль. У родинях працівників фізичної праці подібна орієнтація не є занадто жорсткою. Проте батьки зазвичай докладають зусилля для того, щоб їхня дитина одержала освіту як мінімум не нижчу, ніж у них.

Вибір професії і міра реалізації життєвих планів старшокласників залежить і від загальноосвітнього рівня батьків. Чим вищий рівень їхньої освіти, тим більша ймовірність, що їхні діти продовжать навчання після школи.

Узагальнення наукових джерел засвідчує, що професійне самовизначення – це процес самопізнання й об'єктивного оцінювання людиною своїх індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно важливих якостей і можливостей з вимогами, що їх висуває та чи інша професія. Основними показниками готовності сім'ї до професійного самовизначення дітей є: 1) достатня поінформованість батьків з основних питань трудового виховання і профорієнтації дітей; 2) знання ними потреб економіки регіону в кадрах певного профілю; 3) активна участь батьків у роботі школи і позашкільного закладу з профорієнтації учнів [51].

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. Які основні новоутворення підліткового віку?
2. Які основні характеристики юнацького віку?
3. Визначте фізичні симптоми Інтернет-залежності підлітків.

Тема 9. Підготовка старшокласниць до материнства.

Материнство визначається як сукупність почуттєвих і раціональних компонентів психіки людини, емоційних переживань, знань, уявлень та

переконань стосовно себе в материнській ролі, які проявляються в материнській поведінці [60, с.348].

Формування готовності до майбутнього материнства дівчат є складною виховною проблемою, насамперед з точки зору соціокультурних процесів в нашій країні, та й загалом, у світі. Зміни у функціонуванні сім'ї, які відбуваються в останні десятиріччя, поширення ринкових відносин, послаблення духовно-моральних орієнтирів приводять до таких явищ, як відмова певної частини жінок від материнства (чайльд-фрі), випадки залишення вже народжених дітей, навіть їх вбивства. У значної частини молодих жінок, які вже народили, спостерігається байдуже ставлення до дітей, відсутність навичок емоційно-позитивного спілкування з ними. Несприятливо впливає на становлення матері та розвиток дитини раннє материнство, зокрема через фінансову, матеріальну, психологічну та духовно-моральну неспроможність юної матері [87].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття відбулось послаблення чи навіть криза розуміння материнства як духовної і культурної цінності. Сьогодні пріоритетом багатьох молодих жінок є соціальний успіх і самореалізація, а статус матері як ціль самореалізації суттєво послаблюється. Материнство в очах жінок все частіше є перепорою на шляху до професійної кар'єри і особистісного успіху [70]. Нерідко материнство жінки відкладають на більш пізній час.

Факти материнської поведінки, які знижують можливість належного виконання матір'ю своєї виховної і соціальної ролі, визначаються як девіантне материнство.

Один із «популярних» нині видів материнської девіантної поведінки – свідомо відмова від материнства взагалі. Вона може бути мотивована різними причинами: від матеріального і соціального неблагополуччя сім'ї чи жінки до прагнення жінки до самореалізації на роботі і в громадській діяльності, бажання прибрати всі можливі перепони до повного розкриття своїх здібностей.

Формою девіантного материнства є також юне (раннє) материнство. Воно характеризується: педагогічною і соціальною безпорадністю юної матері під час догляду за дитиною та її виховання; погіршенням здоров'я матері; неможливістю

продовжувати навчання чи низькою успішністю в закладі освіти тощо. Аналізуючи народжуваність дітей жінками 15-19 років в Україні, дослідниця С. Аксьонова зазначає, що, «незважаючи на стрімке зниження рівня дитородної активності цієї групи жінок в другій половині 1990-х рр. в Україні, показник все ще є одним із найвищих серед розвинених європейських країн» [1, с. 99].

Тому першочерговим виховним завданням є розширення знань старшокласниць про материнство та різні аспекти життєдіяльності, що пов'язані з ним [9]. Це дасть дівчатам можливість більш зважено підходити до накреслення власних життєвих планів, вироблення моделей поведінки з представниками протилежної статі, усвідомлення материнства як діяльності, що вимагає зусиль, широкої палітри знань та навичок, зокрема щодо догляду за дитиною та її виховання.

Компонентами підготовки до материнства дівчат старшого шкільного віку можуть бути: пізнавальний (знання про материнство, його норми); емоційно-мотиваційний (позитивне сприйняття материнства, бажання бути в майбутньому матір'ю), практичний (розвиток вмінь, навичок догляду за майбутньою дитиною та оволодіння окремими методами сімейного виховання) [88].

Питання підготовки дівчат до майбутнього материнства (як невід'ємної частини батьківства), оволодіння ними основами сімейного виховання розкрито в попередніх темах. Водночас підготовка учениць старших класів до материнства має передбачати й навчання школярок окремих навичок догляду за новонародженою дитиною, розумінню сутності фізичної і психологічної готовності жінки до материнства [41; 50; 91], чому майже не приділяється увага в закладі освіти.

Фізична та психологічна готовність до материнства. Поняття «материнство» є комплексним і охоплює як фізіологічний аспект, а саме стан жінки-матері під час вагітності, пологів, годування дитини, так і психологічний аспект: почуття матері до дитини; бажання стати матір'ю.

Вагітність – один з найважливіших етапів у житті кожної жінки. В нормі тривалість вагітності охоплює 40 тижнів. Їх для зручності розділяють на 3

частини або триместри. I триместр – перші 15 тижнів, II триместр – 16-28 тиждень, III триместр – 29-40 тиждень. Кожен триместр має свої специфічні гормональні та фізіологічні зміни:

Перший триместр триває з першого по 13-ий тиждень вагітності. Хоча зовнішньо зміни ще зовсім не помітні, їх супроводжують багато симптомів вагітності, таких як втома, ранкове нездужання, головні болі та запори. Це оптимальний строк, щоб стати на облік у жіночу консультацію. У цей період жінка має пройти важливе УЗД для оцінки нормального перебігу вагітності. Саме в першому триместрі закладаються органи дитини і є можливість діагностувати порушення розвитку.

Другий триместр (13-27 тиждень) є найбільш комфортним періодом для більшості вагітних жінок. Це час, коли жінка може вперше відчутти рухи дитини. Під час другого триместру дитинка почне швидко рости і животики вагітної округлюється. Починає рости і вага вагітної.

Третій триместр триває з 28 тижня і аж до народження дитини. Впродовж третього триместру можливі обмеження на подорожі, авіакомпанії, хоча дозволяють вагітним жінкам літати, радять робити це лише з дозволу лікаря. Під час третього триместру майбутній матері радять залишатися у відносній близькості до лікаря чи акушерки.

Незважаючи на те, що цей період для жінки є насправді дивовижним, вона має бути готовою до безлічі переживань та стресів: пологів, після народження малюка – труднощів з годуванням та доглядом за дитиною, які виникають через брак досвіду. Тому для жінки важливо бути фізично та психологічно готовою до народження малюка. Фізіологічно оптимальний термін для пологів настає приблизно у віці 22-24 років. В цей час організм жінки вже готовий до народження дитини: нервова і ендокринна системи повністю сформовані; стабілізується артеріальний тиск і серцево-судинна система жінки готова до навантажень; кістки тазу повністю сформовані. У цьому віці жінка здатна виносити та народити здорову дитину (вірогідність народження здорової дитини складає 96 %).

Хоча оптимальний термін для пологів настає приблизно у 22-24 роки, психологічно і емоційно жінка готова до материнства приблизно на 10 років пізніше, в 30-35 років. Народження дитини приносить в життя багато змін, до яких жінка повинна бути готова. Тобто вона повинна бути готова стати матір'ю, повинна усвідомлено прийняти на себе виконання материнських функцій. Психологічна готовність до материнства визначається як здатність матері забезпечити оптимальні умови для розвитку дитини та виявляється у особливому типі материнського ставлення. Психологічна готовність жінки до материнства передбачає:

- особистісну готовність (спроможність до прийняття рішень і відповідальності, емпатія, спроможність до спільної діяльності, інтерес до розвитку іншої особистості);

- адекватну модель батьківства (оптимальні для народження і виховання дитини виховні стратегії, материнське ставлення);

- сформованість материнської компетентності (розуміння не тільки фізичних, а й психологічних потреб дитини, спроможність орієнтуватися для розуміння стану дитини в період її розвитку);

- необхідні знання про фізичний і психічний розвиток дитини, вікові особливості навички виховання і навчання.

Ці навички є необхідною умовою для готовності жінки до материнства які дозволяють уникнути ризику для майбутньої дитини.

Чинники психологічного ризику для майбутньої матері. У період вагітності формується особистість жінки, вона готується стати матір'ю, зростає почуття відповідальності за майбутню дитину, зріє інстинкт материнства. Водночас багато жінок під час вагітності відчують підвищену дратівливість, яка доходить до агресії у ставленні до свого чоловіка або до оточуючих, коливання настрою, тривожність, чутливість до стресових ситуацій, нервозність. Причин для занепокоєння й тривоги у період вагітності справді достатньо:

- жінки переживають за здоров'я малюка. Навіть якщо аналізи та дослідження не показують ніяких порушень, вагітність протікає нормально,

майбутня мама переживає про здоров'я дитини, дуже боїться переривання вагітності;

- багато переживань пов'язано з майбутніми пологами, очікуванням переймів і болю;

- фізичні зміни у тілі жінки, які, як їй може здаватися, дуже змінять її тіло і зроблять непривабливою;

- жінка може переживати про те, на які кошти буде жити сім'я. Багато хто також переживає про те, як організувати побут після народження дитини.

Короткочасний стрес – часте явище для вагітної, і малюку він навряд чи може зашкодити, але постійний, тривалий стрес, депресія, тривале емоційне перенапруження дійсно можуть негативно позначитись на здоров'ї малюка. Крім того, токсикоз частіше переживають вагітні, що знаходяться у постійній тривозі і не відчують підтримки близьких.

Аби вберегти майбутню маму від стресу, лікарі радять менше читати різних «жахіть» на форумах молодих мам. Якщо виникають сумніви, краще проконсультуватися з лікарем, не розшифровувати самотійно результати аналізів, не вигадувати діагнози. Майбутнім мамам важливо знати, як впоратися зі стресом під час вагітності: допомогти в цьому може корекція способу життя (лягати спати і прокидатися в один і той же час, харчуватися по годинах 4-5 разів у день і щодня проходити пішки хоча б пару кілометрів), дихальні методики, фізкультура для вагітних. Необхідно приймати вітаміни, навчитися відволікатися (пару годин в день присвячувати тільки собі), частіше спілкуватися з друзями та близькими, якщо немає можливості побачитися особисто – використовувати телефон і соціальні мережі. Зазвичай дратівливість і пригніченість зникають через пару місяців після пологів, але у деяких молодих матерів може виникнути післяпологова депресія – захворювання, яке піддається лікуванню, і яке не є проявом слабкості або характеру. Симптоми: відчуття байдужості, гніву; зміна апетиту; сильна втома та виснаження, відчуття, що нічого не приносить задоволення та радості; часті зміни настрою; переживання, пов'язані із смутком та страхом бути поганою мамою; проблеми з концентрацією уваги, прийняттям

повсякденних рішень та самообслуговуванням; в мамі з'являються думки про те, щоби нашкодити собі або дитині. При появі таких симптомів необхідно одразу ж звертатися до лікаря.

Обговорення з дівчатами теми фізичної та психологічної готовності жінки до материнства дозволяє торкнутися проблеми підліткової вагітності адже усвідомлення підготовки до материнства як складного процесу змушує підлітків задуматися над способом свого життя. Підліткам варто повідомити, що жінка повинна фізично бути готовою до материнства і має бути впевнена, що їй вистачить здоров'я, щоб народити здорового малюка. Необхідне також розуміння, що здоров'я має вистачити не тільки на вагітність, а й на виховання малюка – з безсонними ночами, станом постійного недосипу, руху тощо.

Способи підготовки жінки до народження дитини. Майбутня матір потребує особливого догляду та кваліфікованої допомоги лікарів і медичних працівників. Оптимальний строк, щоб стати на облік у жіночу консультацію – протягом перших 12 тижнів вагітності. При цьому необхідно здати ряд аналізів. Окрім того, під час підготовки до народження дитини важливо:

- слідкувати за своїм харчуванням: протягом перших місяців вагітності організм піддається гормональній перебудові. У цей період необхідно уникати споживання фаст-фудів, жирного та смаженого. Важливо, щоб продукти були свіжими, а загальний раціон – збагачений вітамінами та мікроелементами.

- фізична активність впродовж вагітності – це профілактика порушення кровообігу, набряків та навіть депресії. Добре кровопостачання полегшить пологи.

Основи догляду за немовлятами. З народженням малюка у кожної мамі виникає безліч питань по догляду за новонародженим. Завдання батьків – допомогти новонародженому, здійснюючи грамотний догляд за малюком. Гігієнічний догляд за новонародженою дитиною – це те, з чого повинен тепер починатися день матері. Адже в перші кілька тижнів малюк буде проходити

інтенсивний період адаптації до навколишнього світу, а щоденні гігієнічні процедури допоможуть дитині подолати його безболісно. До народження малюка потрібно подбати про його арсенал засобів гігієни (засіб для обробки пупкової ранки (зеленка, перекис водню 3% або фукорцин); стерилізоване вазелінове або соняшникова олія; засіб від попріlostей; стерильна вата; дитяче мило; вологі серветки для шкіри; розчин фурацеліну аптечного приготування; термометр для виміру температури повітря; термометр для виміру температури води; ванночка для купання дитини; ножиці із закругленими кінцями.

Щоденний догляд за новонародженим складається з:

1. Вмивання. Новонародженого можна вмивати тільки теплою кип'яченою водою.

2. Обробка очей. Ватні кульки змочіть кип'яченою водою. Промивати оченята потрібно від зовнішнього кута ока до внутрішнього.

3. Обробка пупкової ранки. Спочатку видаліть скоринки з дна ранки за допомогою ватної палички і перекису водню 3%. Потім обробіть ранку зеленкою.

4. Підмивання дитини. Підмивати потрібно проточною водою, ні в якому разі не в тазі або у ванні. Вода повинна бути теплою (37-38 градусів).

5. Купання новонародженої дитини. Купати новонароджених малят потрібно щодня в один і той самий час, щоб малюк звик до певного режиму. Найзручніше купати ввечері перед сном. Тепла вода розслаблює та заспокоює – після водних процедур дитина швидше засне.

6. Після того як роздягнули малюка, загорніть його в байкову пелюшку. Однією рукою притримуйте новонародженого під спинку (так, щоб голова лежала в мамі або батька на передпліччі). Другою рукою спершу сполосніть голівку, потім помийте животик, ніжки та сіднички. Під час купання обов'язково розмовляйте із дитиною – це допоможе маляті заспокоїтися та почуватися в безпеці.

7. Після купання промокніть шкіру новонародженого малюка рушником. Одягніть дитину.

Щотижня проводяться такі процедури, як чищення носових ходів, слухових проходів та обрізання нігтів.

Наголосимо, що підготовка учениць старших класів до майбутнього материнства, ознайомлення з основами догляду за немовлятами буде сприяти належному виконанню ролі матері, розвиватиме психологічну готовність до материнства та емоційно зрілих взаємин з власними дітьми.

Здійснюючи підготовку дівчат до майбутнього материнства, їх доцільно підводити до усвідомлення материнства як одного з аспектів самореалізації жінки, вияву своїх здібностей і талантів, що потребує активної праці над собою, розвитком власної особистості. Вважаємо слушною позицію С. Ангелової, яка зазначає, що «самореалізація у материнській ролі, яка є гендерним явищем, пов'язана із опредметненням материнського ідеалу. ... Самореалізація жінки у ролі матері відбувається через рух від неструктурованих, хаотичних уявлень про ідеали материнства та про себе у ролі матері до несуперечливої рольової Я-концепції і активного створення свого материнства» [2, с. 14].

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. Коротко охарактеризуйте три стадії вагітності у жінок.
2. Коли настає фізична і психологічна готовність жінки до материнства?
3. Які ризики існують для матері в період вагітності?
4. Назвіть основні правила догляду за новонародженим.
5. Створіть ескізи «Одяг для мого малюка».

Тема 10. Роль батька-чоловіка у вихованні дитини та необхідність підготовки до майбутнього батьківства старшокласників-юнаків.

Батьківство (*анг.* – *fatherhood*) в його широкому значенні є сукупністю біологічних, виховних та інших функцій, які виконує чоловік стосовно своїх дітей. Роль та значимість батька у житті дитини, у формуванні її як особистості складно переоцінити. Історично закріпленою функцією батька є насамперед супровід дитини у світі соціальних відносин, цінностей та норм суспільства.

Становлення інституту батьківства пов'язане з історичними і культурними умовами. Позиція батьків в процесі історичного розвитку зазнавала значних змін

– від повного усунення батька від виховання та підпорядкування дітей його волі до видимого падіння авторитету батька в очах сім'ї та суспільства. На сучасному батьківство має різноманітні прояви. З одного боку, спостерігається збільшення числа батьків, які не живуть у сім'ях і не беруть участі в житті своїх дітей, з іншого – розширення активності батьків у повних сім'ях.

Незважаючи на сильний вплив стереотипів на виховні позиції чоловіків та жінок, останнім часом сильніше виявляється тенденція активної участі більшого числа батьків (чоловіків) у житті власних дітей із моменту їх народження. Залученість чоловіка до догляду і виховання дитини сприятливо впливає і на взаємини членів подружжя. Батько і мати розподіляють домашні обов'язки між собою, що дозволяє, з одного боку, розвиватися жінці у професійному плані, а з іншого – чоловікові повною мірою реалізовувати функції батька. Це значущі характеристики поведінки «нових батьків», число яких з часом тільки збільшується. Також можна говорити про зміну стилю батьківського виховання. Сучасні батьки (чоловіки) характеризуються меншою авторитарністю, більшим проявом емпатії, вони більшою мірою обізнані з потребами та щоденними проблемами своїх дітей. Отже, соціальні стереотипи батьківства – це досить різноманітна і суперечлива система уявлень і нормативних вимог суспільства щодо поведінки батьків. Ці позиції у наш час піддаються перегляду. У свідомості як чоловіків, так і жінок формується розуміння важливості чоловіка-батька у розвитку особистості дитини.

Тому в багатьох країнах недостатня та фрагментарна участь батьків у вихованні дітей розглядається як проблема, яку необхідно вирішувати на рівні сімейної політики. Одним з найдієвіших заходів щодо формування моделі відповідального батьківства є «батьківська відпустка», тобто формально закріплена можливість брати певну кількість вихідних днів для догляду за дитиною. Вперше відпустка для батьків була застосована у 1974 р. у Швеції, а з середини 1990-х рр. вона виступає одним із важливих елементів сімейної політики в багатьох європейських країнах. Також використовуються й інші інструменти, крім законодавчих, для просування політики, «дружньої батькам».

Це пропагандистські кампанії, мета яких – поінформувати чоловіків про свої права і можливості як батька, сформувати в суспільстві позитивний образ батька, що доглядає за дитиною.

Відсутність батька пов'язана з порушенням процесу виховання та соціалізації дитини. У дітей, які ростуть без батька, часто знижений рівень домагань; у них, особливо у хлопчиків, вищий рівень тривожності, частіше зустрічаються невротичні симптоми; хлопчикам з неповних сімей іноді важко спілкуватися як з однолітками, так і зі старшими, відсутність чоловіка у сім'ї негативно позначається і на успішності, і самоповазі дітей. Відповідно, всупереч думці про невисоку значимість батьківської ролі, психологічні дослідження показують, що наявність батьківського піклування позитивно позначається на психічних якостях дітей.

Образ батька-вихователя невіддільний від здатності виявляти любов до дитини. Особливості батьківської любові, її відмінність від материнської розглядав Е. Фромм у праці «Мистецтво любові». Він вважав, що «любов батька має керуватися принципами та сподіваннями; вона мусить бути терплячою і толерантною, а не загрозовою й авторитарною. Дитині, яка дорослішає, вона повинна дарувати непорушне відчуття впевненості в собі й поступово перетворювати її на свій власний авторитет, щоб молода людина могла обходитися без батька» [79, с. 76].

Як частина особистісної сфери, любов батька є необхідною умовою повноцінного розвитку особистості. Зазвичай, чоловік більшу частину часу проводить на роботі, і тому повноцінне спілкування з дитиною не завжди є можливим. Звідси виникає відчуження, усунення від виховання дітей. Установка на відстороненість нерідко стає джерелом нерозуміння, недовіри, конфліктів у подальші роки, тому що втрачені перші контакти з малюком у ранньому дитинстві. Усе це відображається згодом у труднощах порозуміння між батьками-чоловіками та дітьми, у відсутності в дитини довіри та прихильності до батька. Батьки, у яких встановилися сильні емоційні зв'язки з дітьми в дитячому віці, надалі виявляються більш чуйними до потреб і інтересів своїх дітей. Загалом такі

батьки мають більший вплив на свою дитину. Діти більше прислухаються до них, орієнтуються на їхню думку, сини хочуть бути схожими на батьків (чоловіків), з якими у них теплі, різнобічні взаємини.

Дослідження показують, що батьківство є також чинником розвитку особистості самого чоловіка, оскільки торкається всіх аспектів його життєдіяльності. Поява дитини впливає на цінності чоловіка, мотиви його поведінки, настанови, «Я-концепцію». З переходом до нової соціальної ролі, ролі батька, основне завдання чоловіка полягає у прийнятті цієї ролі та вибудовуванні нової системи взаємодії у сім'ї. Залучення батька у взаємодію з дитиною також позитивно впливає на якість взаємин у сім'ї загалом.

Беручи до уваги взаємини батьків (чоловіків) з дітьми, можна визначити чотири основні типи батьківства [90].

1. *Традиційний тип батьківства.* Для цього типу належать чоловіки, для яких сім'я становить певну цінність, а основною функцією батька вони вважають заробіток грошей. Погляд на главу сімейства у них доволі традиційний – главою сім'ї є чоловік. Виховання дитини зводиться до наведення дисципліни. Такий батько проводить з дитиною менше трьох годин на день і не підтримує матір дитини під час і після вагітності.

2. *Відсутній тип батьківства* – для цих чоловіків сім'я не має особливої цінності. Чоловік не виконує жодних господарських функцій. З дітьми проводить менше години на день та взаємодіє з ними, відвідуючи різноманітні заходи розважального характеру. Він ніяк не підтримує дружину під час та після вагітності.

3. *Відповідальний тип* батьківства. Сім'я – одна з основних цінностей цього типу чоловіків, господарські функції в сім'ї розподіляються більш-менш рівномірно, погляд на верховенство сім'ї є доволі ліберальним. Батьки цього типу повною мірою реалізують всі функції, крім функції догляду за дитиною. Проводять з дитиною щодня 4 години і більше, а також активно підтримують матір дитини під час та після вагітності, але не готові при цьому залишити роботу та піклуватися про дітей.

4. *Новий тип батьківства.* У таких чоловіків сім'я посідає лідируючу позицію у системі життєвих цінностей. Вони мають егалітарний погляд на розподіл домашніх обов'язків та главу сім'ї. Проводять з дитиною 5 годин на день і більше, активно реалізують усі функції, включаючи функцію турботи та догляду за дитиною. Вони підтримують матір дитини під час вагітності та після пологів, більше того, виконання всіх перерахованих функцій не викликає у них жодних труднощів. Також чоловіки цього типу готові, якщо знадобиться, залишити роботу та повністю зайнятися вихованням дітей.

Водночас слід наголосити, що ступінь відповідальності і зрілості батька, а також сам тип батьківства не є незмінним. Це динамічний процес, що розвивається і піддається коригуванню.

Дослідники наголошують, що існує чітка залежність між ставленням чоловіка до своїх батьківських обов'язків та фактом його проживання у сім'ї. Встановлено, що розлучені чоловіки втрачають емоційний контакт зі своїми дітьми, почуття відповідальності і намагаються компенсувати свою фактичну відсутність матеріально – дорогими подарунками, великими покупками, грошима. Що стосується чоловіків, у яких є діти в новому шлюбі, то вони, зазвичай, поступово перестають цікавитися дітьми від першого шлюбу. Батько важливий для дитини завжди, проте батько, який проживає разом, бере участь у всіх подіях сім'ї, виявляє увагу до дитини, має найбільший вплив на становлення її особистості.

У юнаків, зокрема учнів старших класів, слід насамперед формувати психологічну готовність до батьківства [80]. Психологічна готовність до батьківства – це внутрішня позиція особистості, в основі якої є цілісна система ставлень майбутнього батька до батьківства, яка включає ставлення до майбутньої дитини, до себе як майбутнього батька, батьківської ролі, а також до батьківства загалом.

Значну роль у розвитку психологічної готовності юнаків до батьківства відіграє батьківська сім'я. У повній сім'ї у юнаків здебільшого розвивається реалістичний образ майбутнього батьківства, а виховання дітей сприймається як

розвиток активності, індивідуальності дитини. Цінності батьківської сім'ї, атмосфера в родині, характер взаємин між батьками і дітьми, між членами подружжя вагомо впливають на становлення майбутніх батьків і матерів. Для юнаків важливими є позиції батька-чоловіка, зокрема щодо організації життєдіяльності сім'ї, ставлення до дружини та дітей. Вагому роль сім'ї у вихованні майбутнього батька відзначає І. Кулик, звертаючи увагу, насамперед, на спосіб життя сім'ї, що «показує юнакові реальний приклад організації сім'ї, сімейного життя, виховання дітей» [39, с. 103]. Н. Гусак, досліджуючи проблему підготовки юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка і батька, зазначає, що особлива роль у цьому процесі належить «батьківській сім'ї, оскільки вирішальна роль виховання молодого чоловіка та батька належить батьківському дому, де він отримує не лише знання, а й набуває навичок міжособистісного спілкування, уявлень про норми поведінки чоловіка та батька» [15, с. 10].

У процесі підготовки до майбутнього батьківства важливими є також робота юнаків над собою, своїм психічним, моральним, духовним, фізичним розвитком, їх прагнення отримати ті знання, що допоможуть в майбутньому гідно виконувати роль відповідального батька. Для збагачення внутрішнього світу, поглиблення знань про людські взаємини, життєві сценарії доцільно радити хлопцям-старшокласникам читати художні твори, зокрема ті, в яких розкривається образ батька («Гордість і упередження» Д. Остін, «Страшенно голосно і неймовірно близько» Д. Фоера, «Man and Boy, чи історія з продовженням» Т. Парсонса тощо). Корисними для майбутніх батьків будуть науково-популярні твори з проблем сімейного виховання, ролі батьків-чоловіків у ньому («Як любити дитину» Я. Корчака, «Як стати гарним татом» Я. Брюса, «Двоє з величезного світу чоловіків: книга для тат та синів» І. Млодик тощо). Цікавими та пізнавальними стануть твори епістолярного жанру, насамперед листи відомих батьків до своїх синів. Такими є, наприклад, «Листи до сина» В. Сухомлинського та «Листи до сина» В. Стуса. В. Сухомлинський у «Листах до сина», зокрема, наголошує на необхідності самовиховання юнаків у підготовці до виконання майбутньої

батьківської ролі. Звертаючись до сина, він пише: «ти повинен виховувати себе і готуватися до виховання своїх дітей» [75, с. 607].

Здійснюючи підготовку юнаків-старшокласників до майбутнього батьківства, необхідно використовувати методи, які б сприяли зацікавленості юнаків проблемою майбутнього батьківства, зокрема методу обговорення конкретних ситуацій батьківсько-дитячих взаємин, методу рольової гри, що відображається в програванні різних моментів спілкування батька і дитини, організації заходів, в яких юнаки-старшокласники можуть різнобічно спілкуватися з молодшими дітьми.

Орієнтовні питання для обговорення з учнями та завдання

1. Як можна охарактеризувати батьківство?
2. Що мається на увазі, коли батьківство визначають як історичний і культурний феномен?
3. Якими є ознаки «нового батьківства»?
4. Які ви знаєте типи батьківства? Проаналізуйте відомих вам батьків та визначте, до якого типу батьків їх можна віднести.
5. У чому полягає психологічна готовність майбутнього батька до батьківства? Що ви робите для набуття цієї готовності?

Тема 11. Підсумкові заняття. Проведення спільного заходу старшокласників з молодшими школярами, наприклад, Дня матері, свят: українських народних пісень, українських народних ігор тощо. Написання есе «Я – майбутній батько», «Я – майбутня матір» та їх обговорення. Демонстрація презентацій за результатами пошукової роботи, наприклад «Образ матері і батька в літературі», «Образ матері і батька в образотворчому мистецтві» тощо. Проведення тестування «Педагогічна компетентність майбутніх батьків» (на визначення рівня готовності старшокласників до відповідального батьківства).

Тести «Педагогічна компетентність майбутніх батьків»

Інструкція: вибрати 1 правильну відповідь із запропонованих варіантів

1. У якій статті Конституції України вказано, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою?
  - а) ст. 37;
  - б) ст. 43;

- в) ст.51;
- г)ст. 58.

2. Яким є шлюбний вік для жінок в Україні?

- а) 16 р.;
- б) 17 р.;
- в) 18 р.;
- г) 19 р.

3. Яким є шлюбний вік для чоловіків в Україні?

- а) 16 р.;
- б) 17 р.;
- в) 18 р.;
- г) 19 р.

4. У якому законодавчому акті відображені обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини?

- а) Закон України «Про освіту»;
- б) Кримінальний Кодекс України;
- в) Кодекс України про адміністративні правопорушення;
- г) Сімейний Кодекс України.

5. Коли в Україні відзначається День матері?

- а) 8 березня;
- б) друга неділя травня;
- в) друга неділя червня;
- г) друга неділя вересня.

6. Коли в Україні відзначається День батька?

- а) 6 грудня;
- б) третя неділя травня;
- в) третя неділя червня;
- г) третя неділя вересня.

7. Вік немовляти – це вік:

- а) що починається з 29-го дня життя дитини і триває до 1 року;
- б) що починається з 1-го дня життя дитини і триває до 1 року;
- в) що триває 4 тижні від дня народження дитини;
- г) що починається з 1-го дня життя дитини і триває до 1 року.

8. Ранній вік – це вік:

- а) що починається від народження дитини і триває до 1 року;
- б) що починається від народження дитини і триває до 2-х років;
- в) що триває протягом другого-третього року життя дитини;

- г) що триває протягом другого-четвертого року життя дитини.
9. Дошкільний вік – це вік:
- а) що триває протягом другого-третього року життя дитини;
  - б) що триває від третього року до шести-семи років життя дитини;
  - в) що триває від другого року до п'ятого року життя дитини;
  - г) що триває протягом другого-четвертого року життя дитини.
10. Для якого дитячого віку характерною є «злитість» з матір'ю?
- а) для віку немовляти;
  - б) для раннього віку;
  - в) для дошкільного віку;
  - г) для молодшого шкільного віку.
11. Яка діяльність дитини є провідною в ранньому віці?
- а) мовлення;
  - б) ігрова діяльність;
  - в) предметна діяльність;
  - г) малювання.
12. Яка діяльність дитини є провідною в дошкільному віці?
- А) мовлення;
  - б) ігрова діяльність;
  - в) предметна діяльність;
  - г) малювання.
13. Що є характерним для кризи першого року життя?
- а) дитина починає ходити;
  - б) дитина різко протестує проти управління собою;
  - в) дитина активно маніпулює предметами;
  - г) дитина прагне захоочення.
14. Що є характерним для кризи третього року життя?
- а) впертість дитини;
  - б) непокірність дитини;
  - в) зростання самостійності дитини;
  - г) все вище зазначене.
15. Що є характерним для кризи сьомого року життя?
- а) кривляння дитини;
  - б) вередування дитини;
  - в) «дивна» поведінка дитини;
  - г) все вище зазначене.

16. Що є головним у підготовці батьками дитини до шкільного життя?
- б) навчити дитину читати;
  - б) навчити дитину писати;
  - в) забезпечити повноцінне життя дитини протягом всього дошкільного віку;
  - г) забезпечити належний фізичний розвиток дитини протягом всього дошкільного віку.
17. Для якого типу батьківства (fatherhood) характерним є фінансове забезпечення сім'ї та переважно авторитарний стиль сімейного виховання?
- б) традиційний тип батьківства;
  - б) відсутній тип батьківства;
  - в) відповідальний тип батьківства;
  - г) новий тип батьківства.
18. Яка риса розвивається в дитини насамперед під впливом батька (чоловіка)?
- а) емоційність;
  - б) лагідність;
  - в) самостійність;
  - г) вередливість.
19. Які ознаки не притаманні гармонійним міжособистісним взаєминам в сім'ї?
- а) повне взаєморозуміння;
  - в) висока взаємоповага і взаємопідтримка;
  - в) сварки і образи;
  - г) наявність взаємодопомоги, взаємовпливу і співпереживання.
20. Що не може бути сутнісною ознакою ціннісної єдності сім'ї?
- а) члени сім'ї ставляться до своєї сім'ї як до найважливішої, життєво необхідної, соціальної цінності;
  - б) жорстка сімейна дисципліна;
  - в) орієнтація всіх членів сім'ї на почуття любові, поваги, взаємної і моральної відповідальності;
  - г) наявність у сім'ї комфортної морально-психологічної атмосфери.
21. Який напрям родинного виховання характеризують подані нижче українські прислів'я: «Не одяг красить людину, а добрі діла», «Шануй людей і тебе шануватимуть», «Скромність прикрашає людину»?
- а) розумове;
  - в) трудове;
  - в) духовно-моральне;
  - г) естетичне.
22. Яким є стиль виховання, коли: батьки приймають дитину такою, як вона є; наявні належний рівень контролю та теплі взаємини між батьками й дитиною?

- а) маніпулятивний;
  - в) жорсткий;
  - в) контролюючий;
  - г) демократичний.
23. Визначте основні новоутворення підліткового віку:
- а) відчуття дорослості;
  - б) становлення абстрактно-логічного мислення;
  - в) високий рівень тривожності, стурбованості та невдоволенням своєю зовнішністю;
  - г) всі попередні відповіді правильні.
24. Що не належить до основних характеристик юнацького віку?
- а) формування особистого самовизначення;
  - б) формування прискореними темпами соціальних та моральних якостей особистості;
  - в) потреба у самовихованні;
  - г) яскраво виражена конфліктність.
25. Який симптом не є характерним для Інтернет-залежності підлітків і юнаків?
- а) головні болі, мігрені;
  - б) нерегулярне харчування, пропуск прийому їжі, часте порушення апетиту;
  - в) надмірна охайність;
  - г) розлад сну, зміна режиму сну.
26. Репродуктивне здоров'я – це:
- а) стан повного фізичного і соціального благополуччя, а не лише відсутність захворювань репродуктивної системи й порушень її функцій;
  - б) здатність життєвих організмів передавати свої ознаки й властивості наступному поколінню;
  - в) біологічна функція, необхідна для збереження людини як біологічного виду;
  - г) властивість організмів існувати в різних формах та варіаціях.
27. Чинниками, що покращують репродуктивне здоров'я є:
- а) здоровий спосіб життя (ЗСЖ), дотримання правил особистої гігієни;
  - б) раннє статеве життя;
  - в) відсутність навичок критичного мислення;
  - г) доволі нечасте відвідування лікаря.
28. Відповідальність за планування сім'ї несе:
- а) жінка;
  - б) чоловік;
  - в) обидва (чоловік і жінка);

- г) держава.
29. Оптимальним віком щодо народження дітей є:
- а) 16 р.;
  - б) 18 р.;
  - в) 20–35 р.;
  - г) 25 р.
30. Інтервали між пологами мають бути не менше:
- а) півроку;
  - б) одного-двох років;
  - в) трьох років;
  - г) чотирьох років.
31. Ризиком для репродуктивного здоров'я є:
- а) хронічний стрес;
  - б) різноманітність у харчуванні;
  - в) дошлюбна цнотливість;
  - г) режим навчання й відпочинку.
32. Молодший шкільний вік має такі вікові межі:
- а) 3-6 років – 6-9 років;
  - б) 6-7 років – 9-10 років;
  - в) 5-6 років – 7-9 років;
  - г) 9-10 років – 12-14 років.
33. Провідним видом діяльності у молодшому шкільному віці є:
- а) ігрова діяльність;
  - б) праця;
  - в) навчальна діяльність;
  - г) спілкування.
34. Назвіть найхарактерніші ознаки особистісного розвитку молодшого школяра:
- а) загальне позитивне ставлення до своєї особистості;
  - б) рефлексія і самооцінка, яка починає корегуватись оцінками не тільки вчителів, а й товаришів;
  - в) загострення критичного ставлення до себе, збільшення негативних самооцінок, що стосуються в основному пізнавальної сфери;
  - г) негативна самооцінка і самолюбство, які стосуються результатів різних видів діяльності.
35. Новоутворенням молодшого шкільного віку є:
- а) довільність психічних процесів;
  - б) уміння організовувати навчальну діяльність;

- в) усвідомлення власних дій (рефлексія);
- г) все вище зазначене.

36. Самооцінка молодшого школяра є, насамперед, такою:

- а) самодостатня, адекватна;
- б) залежить від думки однолітків;
- в) ситуативна, багато в чому визначається думкою вчителя;
- г) реалістична.

Ключ до тестових завдань. Правильні відповіді: 1 – в; 2 – в; 3 – в; 4 – г; 5 – б; 6 – в; 7 – а; 8 – в; 9 – б; 10 – а; 11 – в; 12 – б; 13 – б; 14 – г; 15 – г; 16 – в; 17 – а; 18 – в; 19 – в; 20 – б; 21 – в; 22 – г; 23 – г; 24 – г; 25 – в; 26 – а; 27 – а; 28 – в; 29 – в; 30 – б; 31 – а; 32 – б; 33 – в; 34 – а; 35 – г; 36 – в.

За кожну правильну відповідь нараховується 1 бал.

Визначення рівнів педагогічної компетентності майбутніх батьків.

Високий рівень – від 25 до 36 балів

Середній рівень – від 13 до 24 балів

Низький рівень – від 0 до 12 балів

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАНЯТЬ ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «ПІДГОТОВКА СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА» («Я – МАЙБУТНІЙ БАТЬКО, Я – МАЙБУТНЯ МАТІР»)

Ефективність факультативного курсу «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства» («Я – майбутній батько, я – майбутня матір») залежить від застосовування в процесі його впровадження методів, що сприяли б зацікавленості юнаків і дівчат проблемою майбутнього батьківства та усвідомленню ними необхідності оволодіння певною сумою знань і вмінь, зокрема з основ сімейного виховання, без чого не може сформуватися батьківська компетентність.

Коротко зупинимось на методах, які можуть застосовуватись на заняттях курсу. Вважаємо доцільним використання, насамперед, методу *лекції* (міні-лекції), яка дає можливість системно викласти матеріал щодо певних аспектів батьківства. Вважаємо, що більш доцільною є міні-лекція – форма навчальної роботи, яка розширює знання з певної проблеми та ґрунтується на принципах науковості, актуальності, актуалізації наявних в учнів знань. Від звичайної лекції міні-лекція відрізняється насамперед тривалістю (приблизно 20 хвилин), щоб не стомлювати слухачів. У лекції слід виділяти найбільш суттєве з проблеми, що розглядається. Наприклад, при розгляді теми «Сімейне виховання немовлят і дітей раннього віку» слід передусім висвітлити особливості фізичного і психічного розвитку немовлят, виняткової ролі дорослого, насамперед матері, у житті немовляти. Учням слід наголосити, що перший рік життя – це виключний період в житті дитини і її батьків. Розглядаючи ранній вік дитини, старшокласникам наводяться дані про її фізичний розвиток, про засвоєння нею побутових і гігієнічних навичок, наголошуючи, що фізичний розвиток дитини раннього віку є однією із засад її повноцінного життєбуття. Аналізуючи психічний розвиток дитини раннього віку, педагогу слід акцентувати увагу учнів

на тому, що провідною діяльністю для неї стає предметна діяльність, в якій дитина засвоює суспільно вироблені способи дій з предметами. Слід зосередити увагу старшокласників на правилах виховання немовлят і дітей раннього віку, наголосивши, що одним із найефективніших методів виховання дітей цих вікових періодів є особистий приклад батьків, людей, які оточують дитину, а тому майбутнє батьківство вимагає праці над собою, розширення знань і вмінь, що допоможуть розвинути батьківську компетентність.

При розгляді теми «Сімейне виховання дитини дошкільного віку (3-6 років)» на лекції (міні-лекції) учням наголошується, що дошкільне дитинство є цілковито своєрідним періодом розвитку, коли перебудовується все психічне життя дитини і її ставлення до навколишнього світу. Значну роль у розвитку дитини дошкільного віку відіграють методи виховання, що вибираються батьками (особистий приклад батьків, пояснення, бесіда, переконання; вимога, контроль, привчання, вправлення; заохочення, покарання). Педагогу слід наголосити, що особливе місце у сімейному вихованні дошкільника займає ігровий підхід як умова застосування різних методів, а також включення батьків у спільну діяльність з дітьми: сюжетні і рухливі ігри, спільне малювання, створення спільних виробів тощо. Це вимагає від учнів, майбутніх батьків, розвитку здатності до організації ігрової та інших видів діяльності дітей дошкільного віку.

Важливим методом на заняттях курсу є *бесіда*, яка проводиться після лекції (може використовуватись і під час лекції) і дає можливість обговорити з учнями питання, насамперед дискусійні, з проблем сім'ї і батьківства. Наприклад, після ознайомлення з матеріалом теми «Сімейне виховання дітей дошкільного віку» учням ставляться запитання: «Яка діяльність дошкільника є провідною?»; «Які види дитячих ігор ви можете назвати?»; «Що є головним у підготовці дитини до школи?»; «Чия роль у вихованні дитини дошкільного віку важливіша – батька чи матері?» тощо.

Під час вивчення тем «Роль сім'ї і батьківства у становленні особистості», «Гармонійні взаємини між подружжям як чинник становлення відповідального батьківства» з учнями можливі такі бесіди: «Значення сім'ї для людини»,

«Сучасна сім'я і її цінності», «Як розрізнити справжню любов від несправжньої?», «Що таке любов?», «Чи зможе закоханість перетворитися на справжню любов?», «Як народжуються дружні взаємини?», «Функції сім'ї в минулому і тепер», «Що є важливим для створення щасливої сім'ї?», «Що таке цивільний і офіційний шлюб» тощо.

З методом бесіди тісно пов'язаний *метод дискусії*, який вчить учнів аналізувати певні явища у сфері батьківсько-дитячих взаємин, виробляти власну позицію та вміти її коректно відстоювати. Темати для дискусій можуть бути: «Батьківство – це самореалізація чи суспільний обов'язок?»; «Хто здатний ефективніше здійснювати сімейне виховання – батько чи мати?»; «Що для сучасної людини є важливішим – кар'єра чи батьківство?»; «Яка вона – сучасна сім'я?»; «Яку сім'ю можна назвати щасливою?»; «Чи може бути щасливою сім'я без дітей?»; «Чи можливе кохання з першого погляду?»; «Чи обов'язковий шлюб для виховання дітей?» тощо.

Вважаємо доцільним у процесі реалізації курсу використання *методу мозкового штурму* (пошук рішень щодо певної проблеми, коли пропонуються найрізноманітніші варіанти). Цей метод доволі ефективно стимулює розвиток учнівської ініціативності та зацікавленості життєвими проблемами. Наприклад, вивчаючи тему «Репродуктивне здоров'я молодих людей як майбутніх батьків», старшокласникам можна запропонувати методом мозкового штурму визначити чинники, які позитивно впливають на народження подружжям здорової людини, а які негативно.

Учням можна запропонувати *написання творів*: «Мама і тато у моєму житті», «День з мамою і татом, який найбільше запам'ятався» тощо. Педагог має спрямувати старшокласників до висловлення думок щодо впливу на них батька і матері, до оцінки фактів батьківської поведінки, визначення тих методів та засобів сімейного виховання у батьківській сім'ї, які майбутні батьки можуть використовувати у взаємодії з власними дітьми.

На окремих заняттях буде доцільним використання *методу кейс-стаді*. Термін «кейс-стаді» (case study) дослівно перекладається з англійської мови як

вивчення випадку і має два основні напрями застосування: 1) як метод емпіричного дослідження; 2) інтерактивний метод навчання, що базується на обговоренні деякого тексту, в якому відображається реальна проблемна ситуація [72, с. 19]. Використовуючи цей метод, наприклад, у темі «Підготовка старшокласниць до початкового етапу материнства», можна обговорити з ученицями випадки відмови юної матері від дитини і жорстокого ставлення до маленьких дітей, проблеми підліткового материнства тощо, що висвітлюються в ЗМІ чи відомі учням з реального життя.

На заняттях факультативного курсу варто організувати *обговорення творів художньої літератури*, що висвітлюють материнство і батьківство в художніх образах, емоційно впливаючи на внутрішній світ читача. Однією з таких книг є роман польської письменниці Й. Ягелло «Молоко з медом» [94]. Авторка піднімає проблему раннього материнства, адже головною героїнею художнього твору є Лінка, учениця випускного класу ліцею, яка планувала після його закінчення поступити до університету на факультет журналістики, займатися фотографією, спілкуватися з коханим Адріаном. Проте сталися зміни в житті, що принесли їй багато складнощів, переживань і розчарувань. Лінка завагітніла, водночас не отримала підтримки від коханого. Книга дає гарний матеріал для роздумів, розкриває різні ситуації, пов'язані з вагітністю та доглядом за новонародженою дитиною, піднімає питання відповідальності за свої вчинки. Обговорення зазначеної книги доцільно організувати під час проходження теми «Підготовка старшокласниць до початкового етапу материнства».

На заняттях з теми «Роль батька-чоловіка у вихованні дитини та необхідність підготовки до майбутнього батьківства старшокласників-юнаків» доцільно обговорити уривки з «Листів до сина» В. Сухомлинського. Видатний педагог у цих листах привертає увагу до таких важливих питань, як любов між чоловіком і жінкою, ставлення до майбутньої дружини, необхідність підготовки до сімейного життя. Мудрий батько повчає: «Пам'ятай, що любов – це насамперед відповідальність за ту людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє» [75, с. 622]. Варто познайомити юнаків також з «Листами до сина»

визначного поета Василя Стуса. Вони пронизані турботою про сина, увагою до його щоденних занять, порадами щодо навчання та улюблених справ [71].

Під час опрацювання підтеми «Як уникнути конфліктів у сім'ї» (тема заняття «Гармонійні взаємини між подружжям як чинник становлення відповідального батьківства») можна обговорити притчу про сім'ю: «Чоловік з дружиною прожили разом тридцять років. В день тридцятиліття спільного життя дружина, як завжди, спекла невеликий хлібець – вона пекла його щоранку. За сніданком вона розрізала хліб уздовж, намазала обидві половинки маслом і, як завжди, зібралася передати чоловікові верхню частину. Але на півдорозі рука її зупинилася. Вона подумала: «В день нашого тридцятиріччя я хочу сама з'їсти верхню частину хлібця. Я мріяла про це тридцять років і заслужила верхню половинку: була зразковою дружиною, виростила прекрасних синів, тримала в повному порядку будинок». І вона передала чоловікові нижню частину хлібця. Такого вона ніколи не дозволяла собі за всі тридцять років спільного життя. А чоловік взяв хліб і сказав з посмішкою: «Який неоціненний подарунок ти зробила мені сьогодні! Я з дитинства люблю нижню, підсмажену частину хлібця. Але завжди вважав, що вона по праву належить тобі». Після ознайомлення з цією притчею старшокласників можна запитати: «Як ви гадаєте, у чому смисл притчі?», «Чому кожен із подружжя за 30 років свого спільного життя не знав про уподобання іншого?», «На вашу думку, це добре чи погано?», «Яка цінність в цій сім'ї виявилась недостатньо розвинутою, навіть через 30 років?».

Висвітлюючи роль матері як виховательки своїх дітей, можна обговорити притчу про материнство: «Молода жінка ступила на шлях материнства. Вона тримала на руках своє дитя і мріяла, що її щастя ніколи не закінчиться. Це прагнення було таким щирим, що сягнуло небес і змусило Ангела спуститися на землю. Він промовив: «Шлях материнства довгий і важкий. Долаючи його, ти постарієш і стомишся. Але знай, що кінець цієї дороги буде навіть кращий, ніж її початок». Та молода Мати була дуже щаслива і не уявляла більшої радості за ту, якою вона насолоджувалася зі своїми малятами. Їм радісно світило сонце, дарувало яскраві квіти і духмяні трави. Мати тішилася своїми дітьми, коли вони

бавилися на галявині чи купались у чистих водах цілющих джерел. Материнська душа співала. Жінка було впевнена, що не може бути нічого прекраснішого, ніж цей чудовий час блаженства.

Але раптом почалася буря, не стало неба, лютий вітер ламав дерева, а злива розтікалася по землі стрімкими потоками. Діти тремтіли від холоду і страху. Мати міцно обняла їх, притиснула до серця – ніби вкрила покривалом. У затишку маминих обіймів перелякані діти збадьорились: «Матусю, ми уже не боїмося, бо коли ти поруч – нічого страшного статися не може». Потім настав ранок. Перед матір'ю з дітьми постала велика гора. Вони довго піднімалися і дуже стомилися, але Мати весь час підтримувала: «Ви сильні, ви зможете здолати цей шлях» Крок за кроком – наша мета ближче й ближче. І, коли діти досягли вершини, то зізналися: «Матусю, без тебе ми ніколи б не піднялися так високо!» Лягаючи ввечері спати, Мати подивилась на зорі і подумала: «Сьогодні день ще кращий, ніж учора. Вчора я навчила своїх дітей хоробрості, а сьогодні вони випробували міць свого духу в боротьбі з труднощами і стали сильними».

Наступного дня все навколо затяглось важкими хмарами. Це була темрява війни, ненависті і зла. Діти губилися в ній, та вчасно почули мамин голос: «Дивіться крізь хмари – на Світло». Діти спрямували погляд у Небеса, і Вічна Слава Всесвіту осяяла їх та вивела з птьми. Тоді Мати з упевненістю промовила: «Цей день найкращий з усіх. Я показала своїм дітям шлях до Бога».

Так проходили дні, тижні, місяці й роки. Мати постаріла та згорбилась. А її діти стали високими і сильними, вони сміливо крокували дорогою життя. Тепер уже вони підставляли матері плече і намагалися уберегти її від труднощів Але настав день, коли Мати сказала своїм дорослим дітям: «Мій шлях закінчується. Я переконалася, що його кінець справді кращий, ніж початок: бачу, що ви впевнено йдете і ведете за собою уже своїх дітей» [59, с. 112].

Питання для обговорення:

- Які функції матері?
- Якою має бути ідеальна мама?
- У скільки років дівчина може і повинна стати матір'ю?

Результатом обговорення має бути вироблена спільно думка, що материнство для жінок є щастям.

Доцільно зі старшокласниками обговорити книги, що розкривають моделі поведінки успішних батьків, їхні стратегії виховання [8; 30; 55].

Корисним для майбутніх батьків стане *обмін досвідом* спілкування з дітьми раннього та дошкільного віку, який вже мають окремі старшокласники, наприклад, спілкуючись з молодшими братиками і сестричками (на заняттях: «Сімейне виховання немовлят і дітей раннього віку (до 3-х років)», «Сімейне виховання дитини дошкільного віку (3–6 років)»).

Ефективним освітнім методом є *практично-пошуковий метод*. Наприклад, для зацікавлення старшокласників проблемою майбутнього батьківства, розвитку компетентностей (інформаційно-комунікаційна, культурна, соціальна тощо) під час розгляду теми «Сімейне виховання немовлят і дітей раннього віку (до 3-х років)» можна запропонувати учням виконати такі завдання: підібрати віршики та казки для дитини раннього віку та вивчити окремі з них, щоб розповісти в групі; описати чи намалювати іграшку, яку можна подарувати дитині 2-3 років; віднайти цікавий матеріал про розвиток дитини раннього віку в мережі Інтернет та приготувати коротке повідомлення тощо.

На заняттях доцільно організувати виконання різноманітних *вправ*, що сприяють виробленню певних батьківських навичок. Наприклад, на занятті з теми «Підготовка старшокласниць до початкового етапу материнства» дівчатам пропонується виконати таку вправу: зібрати скриньку для найкращої матері, в яку мають увійти ті якості, які, на їхню думку, допоможуть в майбутньому у вихованні власних дітей. Вправу доцільно виконувати в малих групах.

Дівчатам-старшокласницям також можна запропонувати виконання вправи «Що може зашкодити стати справжньою мамою». Мета: сприяти виявленню факторів, які можуть негативно вплинути на виконання материнської ролі. Техніка проведення – групова робота, мозковий штурм [6].

Дівчата мають назвати чинники, якості жінки, що можуть зашкодити їй стати хорошою матусею.

Обговорення:

- Чи всіх чинників, що ви назвали, можна уникнути?
- Які наслідки ранньої вагітності?
- Чи можна запобігти небажаній вагітності?
- Який вік, на вашу думку, є найбільш сприятливим для виховання дитини?

Чому?

За результатами обговорення учениць слід підвести до висновку, що до материнства треба бути готовими. Воно має бути усвідомленим. Усвідомлене материнство, крім бажання мати дітей, полягає в осмисленні, позитивному ставленні до тих нових обов'язків нового життя, в яке вступає жінка, коли вирішує стати матір'ю. Велике значення мають ті мотиви, якими жінка керувалася під час вирішення питання щодо народження дитини [59, с. 114].

У процесі реалізації факультативного курсу доцільно використовувати *метод проектів*, що сприятиме формуванню готовності старшокласників до майбутнього батьківства, адже розширить знання учнів в цій сфері, розвиватиме їх самостійність, ініціативність, здатність до пошуку відповідної інформації. Учням можна запропонувати розроблення проектів, які стосуються, наприклад, проблеми виховання дітей раннього і дошкільного віку, зокрема, таких, як: «Харчування дитини», «Організація дозвілля для дитини дошкільного віку», «Краса в житті дошкільника» тощо. Можна запропонувати старшокласникам розробку й інших проектів: «Образ матері і батька, що надихає», «Образ матері і батька в мистецтві», «Материнство і батьківство в українській художній літературі», «Щастя батьківства і материнства в історії моєї родини» тощо. Пошукова робота дасть можливість старшокласникам самостійно отримати інформацію, що стосується материнства і батьківства, опрацювати її, підготувати повідомлення для групи або презентацію за її результатами.

Цікавим є метод «*сторітеллінг*» (дослівно з англ. – розповідання історій), тобто уміння розповідати цікаві, захоплюючі історії. Історії може розповідати вчитель, наприклад, про відомих батьків, ставлення яких до власних дітей є зразком для наслідування, а можна запропонувати учням підготувати якусь

захоплюючи історію з повсякденного життя чи історію з минулого, в якій будуть фігурувати їхні рідні та близькі, і яка передається із покоління в покоління.

Варто використовувати на заняттях *метод рольової гри*, програвання різних моментів спілкування батьків і дитини, що сприятиме набуттю старшокласниками певних знань і навичок у сфері подружніх і батьківсько-дитячих взаємин. Старшокласникам можна запропонувати такі рольові ігри: «Дівчата-хлопці», «Про культуру взаємин юнаків і дівчат», «За і проти», «Проектування майбутнього сімейного життя», «Пограємо в сім'ю», «Справи родинні», «Подружні конфлікти», «Дитина не слухається. Що робити батькам?» тощо.

Надзвичайно цікавим і корисним буде використання на заняттях курсу методу *аналізу конкретних (проблемних) ситуацій*, що стосуються, насамперед, батьківсько-дитячих і подружніх взаємин. Цей метод передбачає детальний, всебічний розгляд учнями певної проблеми та вироблення ними оцінок, навичок, алгоритмів дій. Педагоги можуть самі пропонувати для аналізу різноманітні ситуації, а також до їх моделювання залучати учнів.

Наведемо декілька прикладів аналізу конкретних (проблемних) ситуацій.

Ситуація 1. Олена давно задивлялася на десятикласника Максима. І не лише вона. Він подобався багатьом дівчатам: гарний, дотепний, має власний мотоцикл. Правда, репутація в нього не вельми – багато дівчат уже плакали через нього. Та це лише додавало йому популярності.

Одного дня Максим зустрів Олену після школи і запросив покататися. Дівчина одразу погодилась: нарешті її мрія здійснилася.

«Головне, – подумала вона, не розчарувати його».

Коли вони залишилися па самоті, Максим запитав: «Я тобі подобаюсь? Ти мене любиш?»

«Так», відповіла дівчина.

«Тоді довірся мені», сказав Максим. Він запропонував їй фізичну близькість, і вона не насмілилася відмовити...

Наступного дня Олена побачила Максима в школі, коли той розмовляв з хлопцями. Підійшла, привіталася, але він навіть не глянув у її бік. Дівчина кілька

тижнів переживала, шукала зустрічі з Максимом (який, навпаки, усіляко уникав її), аж поки відчула, що вагітна.

Робота в групах.

Обговоріть і розкажіть про наслідки одного з можливих варіантів розвитку подій.

Варіант 1. Під тиском батьків Олена і Максим погоджуються взяти шлюб. З якими психологічними і матеріальними проблемами вони зустрінуться? Чи готові вони вирішувати ці проблеми? Чи вдасться їм продовжити навчання? Чи великі шанси на збереження цього шлюбу?

Варіант 2. Олена зважується на аборт – штучне переривання вагітності, яке дуже небезпечне для здоров'я (може спричинити психологічну травму і безпліддя).

Варіант 3. Олена вирішує народити дитину. Які можливі негативні наслідки для здоров'я матері-підлітка і дитини під час вагітності, пологів, після народження дитини (незрілість материнського організму, безсонні ночі, матеріальні проблеми, осуд батьків і громади)? Які шанси має Олена продовжити навчання і отримати професію? Які наслідки цього рішення для Максима (тест на ДНК крові є підставою для визнання батьківства і призначення аліментів на дитину)?

Варіант 4. Олена вирішує народити дитину і віддати її на всиновлення [90, с. 279-280].

Ситуація 2. 14-річна Зоя млява, байдужа, нічим не цікавиться, нічого не хоче робити, вчиться погано. Батьки у розпачі: ми у неї так багато вклали, нічого для неї не жаліємо, всі гуртки перепробували, вона ніде не затримується, нічого до кінця не доводить. На запитання, яке було поставлене дівчинці наодинці: «Чого ти найбільше бажаєш?» вона відповіла: «Щоб я сама хотіла того, що хочуть від мене батьки».

Запитання для обговорення:

– Як ви гадаєте, чому в сім'ї склалася така ситуація? Доведіть власну думку.

Педагог підводить учнів до висновку: у вихованні дітей батькам дуже

важливо поєднувати вимогливість і доброту, суворість і ласку, слухняність і свободу у вихованні дітей. Оскільки дитяче щастя за своєю природою егоїстичне, добро і благо, створені для дитини старшими, вона сприймає як належне. Тому дитина має бути не лише споживачем радощів, батьки мають навчити її не лише одержувати, а й віддавати.

Ситуація 3. Артем давно очікував на своє 15-ліття і домовився з батьками, що запросить на день народження друзів. Було також домовлено, що батьки не заважатимуть святкувати дітям: допоможуть накрити на стіл, а потім підуть до сусідньої кімнати й дивитимуться телевізор. Коли прийшли гості, батьки так і зробили. Та ось через 2 години батьки почули, що святкування дня народження «переходить усі межі»: гам, шум, якісь брутальні крики... З'ясувалося, що хтось із хлопців приніс пиво.

Запитання для обговорення:

– Ваші дії в такому випадку. Вкажіть помилки батьків із самого початку.

Висновок, до якого слід підвести старшокласників як майбутніх вихователів своїх дітей: незважаючи на те, що потрібно довіряти підлітку, батькам варто було обговорити всі можливі варіанти святкування дня народження сина і розставити всі «точки над і»: що є допустимим цього вечора, а що – ні. У даному разі неприйнятним мало бути принесення і розпивання спиртних напоїв.

Зі старшокласниками, як майбутніми батьками, варто організувати інсценізацію казок, забавлянок, віршів, виконання пісень, зокрема колискових та обрядових (наприклад: «Ріпка», «Колобок» (казки); «Печу, печу хлібчик», «Сорока-ворона», «Іди, іди дощику» (забавлянки, потішки), «Котику сіренький» (колискова), «Ой сивая тая зозуленька», «Щедрик» (обрядові пісні різдвяного циклу) тощо). Ці зразки народної творчості можуть стати елементами *театралізації родинних свят*, використання якої в процесі занять буде корисним для майбутніх батьків-вихователів. Це також сприятиме розвитку в учнів культурної компетентності, адже «культура українського народу, зокрема педагогічна, знаходить глибоке і яскраве втілення у фольклорі, народних традиціях, святах і обрядах, народних іграх» [40, с. 17].

Вважаємо доволі важливою в процесі реалізації курсу організацію таких видів діяльності учнів, де б вони мали змогу взаємодіяти з молодшими дітьми, вчилися з ними спілкуватися, радіти за їхні успіхи, допомагати їм, що розвиватиме емоційно-почуттєву сферу старшокласників та сприятиме в майбутньому належній батьківсько-дитячій взаємодії. Один із видів такої діяльності – *організація спільних з молодшими школярами свят*, наприклад, відзначення Дня матері (на одному із підсумкових занять). Старшокласники можуть написати сценарій, розучити його з молодшими школярами, підготувати атрибутику для належного проведення свята, забезпечити його музичний супровід, виступити в ролі ведучих тощо.

Важливо *ознайомлювати старшокласників із пізнавальними сайтами*, що розкривають аспекти сімейного виховання дітей різних вікових категорій, наприклад, з такими: «Як виховати успішну дитину: поради батькам» (<https://dyvys.info/2020/06/01/yak-vyhovaty-uspishnu-dytynu-porady-batkam/>); «Розвиток дитини – сайт для розумних батьків» (<https://childdevelop.com.ua>); «Книги з дитячої психології» (<https://www.yakaboo.ua/ua/knigi/psihologija-i-vzaimootnoshenija/detska-ja-psihologija.html>) тощо.

Педагогу слід звернути увагу майбутніх батьків на *дитячі журнали*, в яких висвітлюються різні напрями розвитку дитини: фізичний (цікаві фізичні вправи, руханки), мовленнєвий (лічилки, промовки, запитання, віршики, казочки), мисленнєвий (завдання з опанування букв, лічби, на логіку), художньо-естетичний (завдання для творчості, саморобки), морально-етичний (вірші, казки, оповідки відповідного змісту) (такими журналами є «Пізнайко», «Малятко», «Карамельки», «Яблунька» тощо) [5, с.141]. Матеріали з цих журналів доцільно використати в процесі занять, в яких розкриваються особливості сімейного виховання дітей раннього, дошкільного, молодшого шкільного віку.

Старшокласників доцільно ознайомити з творами для дітей, які можна буде використати у сімейному вихованні, зокрема дітей дошкільного віку. Прикладом видань таких творів є збірки для родинних читань «Тато читає» [77; 78], що передусім слід рекомендувати майбутнім татусям.

Наголошуємо: педагоги не повинні використовувати лише методи, які ми запропонували. Організація факультативного курсу має опиратися, насамперед, на творчий підхід та ініціативу педагога.

Ефективність організації факультативного курсу, інших форм роботи з формування готовності старшокласників до відповідального батьківства можна визначити за рівнями сформованості готовності учнів до відповідального батьківства: належний (високий), некритичний, перебільшено оптимістичний (середній), індиферентний (низький).

Належний (високий) рівень готовності старшокласників до відповідального батьківства характеризується позитивним ставленням до батьківства, розумінням необхідності мати відповідні знання та вміння, зокрема з основ сімейної педагогіки і психології, здатністю до аналізу батьківства інших людей, до гармонійної взаємодії з іншими людьми, насамперед молодшими за себе, належним піклуванням про власне репродуктивне здоров'я, розумінням важливості підготовки до майбутнього батьківства задовго до його реалізації.

Некритичний (середній) рівень властивий старшокласникам, які мають позитивне ставлення до батьківства, проте розуміють його занадто полегшено, оптимістично, не передбачаючи необхідність вирішення складних проблем у взаємодії з дітьми, що потребує ґрунтовних знань і вмінь у сфері сімейного виховання, розуміють значення належного репродуктивного здоров'я для народження здорових дітей, проте ще не надають належної уваги зміцненню та збереженню власного репродуктивного здоров'я, оцінюють батьківство насамперед з точки зору емоційного зв'язку з дитиною, а не практичної підготовки її до життя в соціумі.

Індиферентний (низький) рівень характеризується тим, що майбутнє батьківство для старшокласників на нинішньому етапі життя ще не є цікавим, учні не усвідомлюють значення належної підготовки до батьківства, оволодіння з цією метою відповідними знаннями і вміннями, не осмислюють значення репродуктивного здоров'я, не можуть схарактеризувати себе як майбутніх батьків.

Визначення цих рівнів (на основі анкетування, спостереження, аналізу творчих робіт учнів (есе), бесід з учнями, їхніми батьками, вчителями тощо) дасть можливість відкоригувати зміст курсу та методи його реалізації.

Наголосимо, що головним результатом формування готовності старшокласників до відповідального батьківства має бути сформоване позитивне ставлення до виконання в майбутньому ролей батька і матері, що створить для індивіда широке поле самореалізації, адже, на думку видатного педагога В. Сухомлинського, у «вихованні дітей, у творенні і захисті майбутнього кожний може досягти вершини досконалості – стати справжнім майстром, художником, поетом, мудрецем, громадським діячем» [74, с. 390-391].

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Батьківство – специфічна соціальна діяльність батьків і матерів щодо виховання і соціалізації дітей, що передбачає переживання батьками широкого спектру батьківських почуттів та здатність до гармонійної взаємодії з власними дітьми, їх підготовку до належного функціонування в соціальному та природному середовищі.

Батьківство (*анг.* – *fatherhood*) – сукупність біологічних, виховних та інших функцій, які виконує чоловік у процесі взаємодії зі своїми дітьми.

«Новий» тип батьківства – тип батьківства, коли для чоловіків сім'я посідає лідируючу позицію у системі життєвих цінностей. Вони мають егалітарний погляд на розподіл домашніх обов'язків та притримуються демократичного стилю сімейного виховання.

«Традиційний» тип батьківства – тип батьківства, коли для чоловіків сім'я становить певну цінність, основною функцією батька вони вважають заробіток грошей, а сімейне виховання, на їх погляд, має ґрунтуватися на дотриманні дітьми дисципліни.

Виховання розумове – цілеспрямований вплив батьків на розвиток розумових сил та мислення дітей, на вироблення культури розумової праці.

Виховання духовно-моральне – формування у дітей високої духовності та моральної чистоти.

Виховання трудове – процес залучення дітей до різноманітних педагогічно організованих видів суспільно корисної праці з метою передання їм певного виробничого досвіду, розвитку в них творчого практичного мислення, працьовитості й свідомості людини праці.

Виховання естетичне – формування в дітей естетичних смаків та почуттів.

Виховний потенціал сім'ї – це комплекс характеристик, які визначають її виховні можливості та більшою чи меншою мірою забезпечують розвиток і виховання дитини.

Відповідальне батьківство – це інтегративне утворення особистості, що включає сукупність позитивних ставлень, установок і очікувань індивіда як батька, який глибоко усвідомлює свій обов'язок перед дитиною, її теперішнім і майбутнім, батьківські почуття, насамперед батьківську любов, оволодіння педагогічними компетенціями, що дають можливість здійснювати повноцінне сімейне виховання та сприяти позитивній соціалізації дітей.

Гармонійні взаємини – це взаємини, які характеризуються високим ступенем взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємопідтримки, взаємодопомоги, взаємовпливу і співпереживання між дорослими і дітьми в сучасній родині і забезпечують цілеспрямоване і радісне життя сімейного колективу.

Готовність до відповідального батьківства – сформованість в особистості комплексу якостей, що поєднує позитивне ставлення до батьківства, наявність знань, навичок і вмінь з основ репродуктивної культури і сімейної педагогіки, емоційну розвиненість та усвідомлення відповідальності, як майбутнього батька, перед дітьми, сім'єю, суспільством.

Дошкільний вік – етап розвитку дитини від 3 до 6-7 років, коли провідною діяльністю є ігрова діяльність.

Здоровий спосіб життя – система поведінки людини, що забезпечує їй фізичне, психічне, духовне і соціальне благополуччя в реальному навколишньому середовищі (природному, техногенному та соціальному) й активне довголіття. Здоровий спосіб життя створює найкращі умови для перебігу фізіологічних і психічних процесів, що знижує ймовірність різних захворювань і збільшує тривалість життя людини.

Індивідуальні зустрічі з батьками – регулярні індивідуальні зустрічі з батьками, на відміну від батьківських зборів, є практикою, що використовується у закладах освіти у процесі спілкування з батьками з метою обговорення навчальних досягнень дитини, можливих шляхів участі батьків в освітньому процесі тощо.

Компетентність – сукупність особистісних якостей учня (ціннісно-сміслових орієнтацій, знань, умінь, навичок, здібностей), зумовлених досвідом його діяльності в певній соціально й особистісно значущій сфері; здатність учня самостійно реалізовувати практичну діяльність і розв'язувати життєві проблеми, яка засновується на набутому навчальному та життєвому досвіді, особистісних цінностях і здібностях.

Комп'ютерна залежність – це патологічна пристрасть людини до проведення часу за комп'ютером. Виокремлюють такі її похідні, як Інтернет-залежність та ігроманія.

Криза розвитку – перехідний стан від одного вікового рівня до іншого, що пов'язаний з системними перетвореннями у сфері соціальних відносин, діяльності, свідомості і характеризується різкими психологічними змінами.

Культурно-гігієнічні навички – навички особистої гігієни, тримання в порядку одягу, взуття, навколишніх предметів, культура споживання їжі.

Материнство – соціально-психологічний та біологічний стан жінки-матері, що виникає під впливом її біологічних та соціальних взаємин з дитиною. Материнство є найбільш важливою та необхідною для нормального функціонування суспільства роботою.

Міжособистісні взаємини – це форма і умови співіснування дорослих членів родини і дітей різних вікових груп, які обумовлюють певною мірою реалізацію основних функцій сучасної сім'ї – відтворення, виховання, спільне ведення хатнього господарства, задоволення різноманітних потреб всіх її членів.

Навчальна діяльність – орієнтовні види навчальної діяльності, які здійснюються під час реалізації навчальної програми, як наприклад: робота в малих групах, рольові ігри, експерименти, спостереження, проєктна діяльність тощо. Орієнтовна навчальна діяльність укладається за днями тижня відповідно до сформульованих на цей тиждень очікуваних результатів.

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного змісту одного члена сім'ї стосовно до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина, його рольовий статус і завдають йому моральну шкоду, шкоду його фізичному, психологічному здоров'ю.

Немовлята (грудний вік) – вік, що починається з 29-го дня життя дитини і триває до 1 року та характеризується «злитістю» з матір'ю, інтенсивним спілкуванням з нею, що є необхідною умовою фізичного виживання і психічного розвитку дитини.

Освітній процес – цілеспрямований процес навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства, держави, що характеризується партнерською взаємодією між учителями, учнями та їхніми батьками, взаємозв'язком усіх структурних елементів – цілей і засобів досягнення освітніх завдань.

Підлітковий вік (від 11-12 до 14-15 рр.) – час статевого дозрівання, на яке накладається дозрівання й інших біологічних систем. Психологічно перехідний вік характеризується тим, що підліток вже не належить дитинству і ще не належить дорослості.

Провідний вид діяльності – діяльність, що найбільше сприяє психічному розвитку дитини в певний період її життя.

Професійне самовизначення – це процес самопізнання й об'єктивного оцінювання людиною своїх індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно важливих якостей і можливостей з вимогами, що їх висуває та чи інша професія.

Психологічна готовність дівчини до материнства – особистісне утворення, що має складну структуру: досвід дитячо-батьківських взаємин, ціннісну ієрархію материнства, батьківську компетентність (у тому числі операційну), а також індивідуальні уявлення про материнство, про себе як матір та ставлення до дитини (образ дитини).

Психологічна готовність юнака до батьківства – це внутрішня позиція особистості, в основі якої є цілісна система ставлень майбутнього батька до батьківства, яка включає ставлення до майбутньої дитини, до себе як майбутнього батька, батьківської ролі, а також до батьківства загалом.

Психологічний клімат сім'ї – це найбільш вагомий чинник, який визначає ціннісний світ сім'ї і безпосередньо впливає на зміст, форми і методи виховання дитини.

Ранній вік – 2-3-й рік життя дитини, коли провідною стає предметна діяльність, в якій дитина засвоює суспільно вироблені способи дій з предметами.

Репродуктивна функція сім'ї – це функція відтворення, вона є фізіологічною. Завдяки їй вирішується, коли народжуватимуться діти та скільки їх буде. Батьки свідомо чи несвідомо враховують свої реальні життєві умови та можливі перспективи їх змін з появою дитини, матеріальний стан сім'ї, бажання чи небажання когось із подружжя або з родини щодо появи спадкоємця тощо.

Сексуальне здоров'я – стан, котрий дозволяє людині у повній мірі відчувати сексуальний потяг і реалізовувати його, отримуючи при цьому сексуальне задоволення. Воно включає в себе три основні елементи: сексуальне життя за відсутності захворювань, травм, насилля, інвалідності, невиправданого болю та ризику смерті; сексуальне життя, вільне від страху, сорому, почуття вини і помилкових уявлень про сексуальність; можливість отримувати задоволення від власної сексуальності і контролювати народження дітей.

Сім'я – це група осіб, об'єднаних зв'язками спорідненості, спільністю побуту і взаємною моральною й матеріальною відповідальністю, та яка задовольняє соціальну потребу суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення. Сім'я – одна з найстаріших біосоціальних спільнот, найскладніша підсистема суспільства; найперше завдяки їй відбувається взаємозв'язок поколінь і відбувається становлення людської особистості.

Сімейне виховання – виховання дітей, що здійснюється батьками або особами, які їх замінюють (родичі, опікуни), це більш чи менш усвідомлені зусилля старших членів сім'ї з підготовки дитини до належного життя в соціумі та самореалізації.

Спільна діяльність – діяльність щодо вирішення певного завдання в одному просторі й в один і той самий час.

Стилі сімейного виховання – найбільш вживані батьками способи їхніх взаємин з дитиною; застосування батьками засобів і методів педагогічного впливу відповідно до певної ситуації, які виражаються в своєрідній манері словесного звернення і взаємодії.

Шлюб – суспільно визнаний і схвалений сексуальний союз між двома дорослими індивідами.

Шлюбний вік – мінімальний вік, починаючи з якого особи мають право на шлюб. Шлюбний вік для жінки та чоловіка в Україні встановлюється у вісімнадцять років (стаття 22 Сімейного кодексу України).

Юність рання (15-17 років) – один із визначальних етапів життєвого шляху людини, що пов'язаний із певними психологічними механізмами її розвитку як унікальної особистості, яка вміє контролювати життєві обставини, бути діяльною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова С. Ю. Підліткове материнство: демографічний аспект проблеми. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2016. 184 с.
2. Ангелова С.О. Материнство як сфера самореалізації жінки. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер. Педагогічні науки. 2014. Вип. 115. С. 11–14. URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=955.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
4. Васюта О. Розвиток репродуктивної культури студентської молоді. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія Педагогічні науки. 2015. Вип. 124. С. 132–135.
5. Виховуємо і розвиваємо дитину раннього віку: навч.-метод. посіб. / Гавриш Н. В., Васильєва С. А., Рагозіна В. В.; за заг. ред. Н. В. Гавриш. Кропивницький: Імекс-ЛДТ, 2021. 158 с.
6. Виховуємо сімейні цінності у вихованців шкіл-інтернатів : метод. посіб. / Л. В. Канішевська, С. О. Свириденко, Л. В. Кузьменко та ін.; за заг. ред. д. п. н., проф. Л. В. Канішевської. Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. 176 с.
7. Гіденс Е. Соціологія / перекл. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. 726 с.
8. Головін В. Як бути класним татом. Історії та досвід відомих батьків. Київ : Брайт Букс, 2019. 280 с.
9. Гончар Л., Куркіна О. Теоретичні й практичні аспекти формування у дівчат-старшокласниць готовності до відповідального батьківства. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. Вип.34. С. 18-23.
10. Гончар Л.В. Сучасне бачення проблеми відповідального батьківства у творчості В.Сухомлинського. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. Вип.172. С. 161-165.
11. Гончар Л.В. Теоретико-методичні засади формування батьківсько-дитячих взаємин : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07 / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2018. 406 с.
12. Гончар Л.В. Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку : монографія. Київ: ТОВ «Задруга», 2017. 360 с.
13. Гончар Л.В., Яценко Л.В. Оптимізація взаємодії школи та сім'ї з формування відповідального батьківства у старшокласників на засадах

партнерства. *Вісник Запорізького національного університету*. Педагогічні науки. 2021. №1 (37). Ч.ІІ. С. 51-57.

14. Гончаренко М. С. Шкідливі звички та їх профілактика. *Позакласний час*, 2009. № 5-6, С. 58–72.

15. Гусак Н. І. Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2005. 22 с.

16. Гуцало Е. У. Вікова та педагогічна психологія. Тестові завдання для самоперевірки або контролю знань студентів : навчально-методичний посібник. Кіровоград : РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка. 2012. 96 с.

17. Державний стандарт базової середньої освіти: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-п#Text>

18. Думанська В. Відповідальне батьківство: теоретичний аспект. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3 (25). С. 75–85.

19. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Симферополь : Універсум. 2012. 536 с.

20. Енциклопедія освіти / гол. ред. В.Г. Кремень. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 1040 с.

21. Життя підлітка як цінність: поради вчителям та батькам : методичні рекомендації / В.М. Шахрай та ін. ; за ред. В. М. Шахрай. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. 100 с.

22. Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження : колективна монографія / за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука. Харків : Вид. Рожко С. Г., 2017. 488 с.

23. Загарницька І. Сім'я як матриця людської особистості: сучасні тенденції розвитку. *Вісник Інституту розвитку дитини*. 2011. Вип. 14. С. 39-45.

24. Канішевська Л. В. Теоретичні аспекти проблеми формування педагогічної культури батьків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 2018. Вип. 1 (11), С. 70–77.

25. Канішевська Л. В., Вишнівська Н. В. Виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів: монографія. Київ : ЦП «Компринт», 2017. 320 с.

26. Канішевська Л. В., Лящук О. С. Теоретико-методичні аспекти профілактики шкідливих звичок в учнів 5-6 класів шкіл-інтернатів : монографія. Київ : Компринт, 2017. 401 с.

27. Канішевська Л. В., Сухопара І. Г. Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності : теорія і практика : монографія. Київ: Компринт, 2017. 403 с.

28. Канішевська, Л.В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07 / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2011, 480 с.
29. Качур К. Аксіологічний потенціал сім'ї у світогляді сучасної особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філософія.* 2014. Вип. 15. С. 109–113.
30. Кілбі Е. Розблоковане батьківство. Як виростити здорових і щасливих дітей в епоху інформаційних технологій / пер. з англ. Р.Ладохіної. Київ : КМ-Букс, 2019. 248 с.
31. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 - 212-24). *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР).* 1984. Додаток до № 51, ст.1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
32. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996. № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
33. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі / В.Г. Кремень, С.О. Сисоєва, І.Д. Бех та ін. *Вісник Національної академії педагогічних наук України,* 2022, Вип. 4 (2), С. 1-30. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4206>.
34. Концепція Нової української школи. URL : https://kremvo.ucoz.ua/NYIII/konceptija_nush.ppt.pdf
35. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. Київ : Наукова думка, 1982. 320 с. (Бібліотека української літератури).
36. Кравець В. П. Підготовка школярів до виконання батьківських функцій: зарубіжний досвід. *Педагогічний альманах.* 2018. Вип. 40. С.10–18.
37. Красін С.А. Реалізація педагогічних умов формування у студентів вищої школи готовності до усвідомленого батьківства. *Теорія та методика навчання та виховання.* 2020. № 48. С. 172–182.
38. Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2001. № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
39. Кулик І. Особливості педагогічної підготовки юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей: чоловік – батько. *Освітній простір України.* 2015. № 5. С. 98–103.
40. Лисенко Н.В. Етнопедагогіка дитинства : навч.-метод. посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2011. 720 с.
41. Майбутнім мамам: 10 найважливіших порад. URL: <https://baby-screen.com.ua/majbutnim-mamam-10-najvazhlyvishyh-porad/>

42. Максимовська Н. Формування культури батьківства учнівської молоді: гендерний підхід. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України*. Серія: Педагогічні науки. 2020. № 2(21). С.120-133.
43. Малкович М.М. Стили сімейного виховання та їх роль у формуванні гендерних уявлень дітей дошкільного віку. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2010. Т. XII. Ч.4. С. 272-280.
44. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання : підручник. Вид. 3-тє, доп., перероб. Київ : ЦП «Компринт», 2019. 376 с.
45. Нова українська школа: ключові компетентності. URL : <https://uied.org.ua/nova-ukra%D1%97nska-shkola-klyuchovi-kompetentnosti/>
46. Нова українська школа : поради для вчителя / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
47. Онипченко, О. Відповідальне батьківство та репродуктивне здоров'я підлітків як складові статевого виховання. *Наукові записки БДПУ. Серія: Педагогічні науки*. 2018. №3. С. 45–55.
48. Оржеховська В. М., Топчій І. В., Федорченко Т. Є. Система роботи школи з профілактики вживання учнями психоактивних речовин: стратегії, технології, перспективи : навчально-методичний посібник. Черкаси : Чабаненко Ю., 2009. 411 с.
49. Оржеховська В. М., Габора, Л. І. Збереження репродуктивного здоров'я неповнолітніх: навчально-методичний посібник. Київ : ТОВ «ХІК». 2004. 124 с.
50. Особливості догляду за новонародженими. URL : <https://www.bsmu.edu.ua/blog/1220-osoblivosti-doglyadu-za-novonarodzhenimi/>
51. Педагогічна підготовка сімей різного типу до професійного самовизначення старшокласників : метод. посіб. / Горпинюк В.П., Докукіна О.М., Кравченко Т.В., Повалій, Л.В. та ін.; за ред. Т.В. Кравченко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. 267 с.
52. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : підручник. Київ : Академвидав, 2015. 446 с.
53. Про дошкільну освіту : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 49, ст.259. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>
54. Рагозіна В. В. Учимося в майстрів декоративно-ужиткового мистецтва: малюємо, ліпимо. Третій рік життя. *Альбом для дитячої творчості та методичні рекомендації* / В. В. Рагозіна, Н. В. Очеретяна. Київ : Генеза, 2019. 32 с.
55. Райшер Е. Супер батьки. 75 успішних стратегій виховання. Київ: КМ-Букс, 2018. 208 с.

56. Рудкевич Н.І. Методика соціально-педагогічної роботи : навч.-метод. посіб. Львів: Растр-7, 2021. 324 с.
57. Русин Г., Постовий В. Соціум української сім'ї та школи : навч.-метод. посіб. для студ. вищих навч. закладів. ІваноФранківськ : НАІР, 2017. 316 с.
58. Сімейний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 21-22, ст.135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
59. Сімейні цінності : навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (70 годин) [для 8–9-х класів] / [О. В. Мельник, Т. В. Кравченко, Л. В. Канішевська, О. М. Пархоменко]. Івано-Франківськ: НАІР, 2014. 252 с.
60. Сіренко М. Концепт материнства як складник педагогічної культури суспільства. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 38. С. 346-350.
61. Сковорода Г. Благодарний Еродій. *Г.Сковорода. Повн. збір. творів*. Київ, 1973. Т. 2. С. 99–118.
62. Скуратівський В. Покуть. Київ : Довіра, 1992. 236 с.
63. Слободян Х. Диво-пристрої для щойно-мам. Київ: Vivat, 2015. 112 с.
64. Слюсар Л. Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 26–38.
65. Смалько О., Бартків О. Сутнісні характеристики відповідальності у батьківстві. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. № 2(9). С. 142–146.
66. Соціально-педагогічні засади профілактики насильства в сім'ї: науково-методичний посібник / Повалій Л.В., Постовий В.Г., Барило А.В. та ін.; за ред. Л.В. Повалій. Київ : Педагогічна думка, 2011. 232 с.
67. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник. 2-е видання. Львів : «Новий Світ-2000», 2004. 480 с.
68. Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. / Пилипенко В.Є. та ін. 2-е вид. Київ : ПЦ «Фоліант», 2007. 451 с.
69. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка : навч.-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 1997. 232 с.
70. Стрельник О.О. Материнство та турбота про дітей у суспільстві ризику. *Український соціум*, 2017. № 1(60). С.72–83.
71. Стус В. Листи до сина. Київ : Ранок, 2019. 280 с.
72. Сурмін Ю.П. Кейс-метод: становлення та розвиток в Україні. *Вісник НАДУ*. 2015. №2. С. 19-28.
73. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк. 1976. Т. 1. 670 с.
74. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк. 1976. Т. 2. 654 с.

75. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк. 1977. Т. 3. 668 с.
76. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / підготовка тексту і вступна стаття В.Ф. Шморгуна. Київ : Рад. шк., 1978. 263 с.
77. Тато читає : збірка для родинних читань / укладач Є Пірог. Вид. 2-е, доповнене. Рівне : Волинські обереги, 2022. 20 с.
78. Тато читає : збірка для родинних читань / укладач Є Пірог. Рівне : Волинські обереги, 2022. 20 с.
79. Фромм Е. Мистецтво любові / пер. з англ. В. Кучменко. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 192 с.
80. Хавула Р. М. Психологічний супровід становлення психологічної готовності до батьківства. *Габітус*. 2020. Вип. 18 (2). С. 110–114.
81. Хромова О. Л., Кравченко Т. В. Формування позитивного Я-образу у дітей підліткового віку. *Виховна діяльність сучасної сім'ї*. 2001. С.22-29.
82. Цуркан Т. Г. Педагогічна культура батьків. Відкриті батьківські студії. Чернівці, 2017. 171 с.
83. Час обирати здоров'я [Електронний ресурс]. URL : <http://phc.org.ua/new/scho-var-to-znati-pro-reproduktivne-zdorovia>
84. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій. Львів : Кальварія, 2003. 544 с.
85. Шахрай В. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: основні поняття дослідження. *Іноватика у вихованні*, 2020. Вип. 11 (2). С. 48–55.
86. Шахрай В. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: принципи, зміст, методи. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 42 (2). С. 268–273.
87. Шахрай В. Ціннісне ставлення до материнства у дівчат-старшокласниць: стан та методи його формування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Вип. 26. Кн. 2. 2022. С. 206-221.
88. Шахрай В.М., Ільченко С.Т. Формування ціннісного ставлення до материнства у дівчат старшого шкільного віку як наукова і виховна проблема. *Scientific Collection «InterConf», (120): with the Proceedings of the 1 st International Scientific and Practical Conference «Recent Advances in Global Science»* (August 16-18, 2022). Vilnius, Lithuania: Vaiga, 2022. С. 84-93.
89. Шахрай В. М. Сімейне виховання в умовах цифровізації. *Актуальні дослідження в соціальній сфері* : матеріали вісімнадцятої міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 листопада 2021 р.) / гол. ред. В. В. Корнєшук. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2021. С. 71-73.

90. Шахрай В., Малиношевський Р. Напрями підготовки юнаків-старшокласників до виконання виховної ролі батька. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. Вип. 81. С. 117-122.

91. Швед А. Д. Особливості психологічної готовності жінки до материнства : дипломна робота. Спец.: 7.040101 Психологія. URL: https://ua-referat.com/Особливості_психологічної_готовності_жінки_до_материнства

92. Шевченко Т. Г. Кобзар / вступ. стаття О. Гончара. Київ : Дніпро, 1986. 542 с.

93. Шелест Н.А. Формування ціннісного ставлення до створення сім'ї у студентів аграрних коледжів у позааудиторній діяльності : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2019. 290 с.

94. Ягелло Й. Молоко з медом : роман / переклад з польської Б. Антоняк. Львів : Урбіно, 2019. 456 с.

95. Ярошинська О. О. Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2005. 18 с.

Наукове видання

Шахрай Валентина Михайлівна

Гончар Людмила Вікторівна

Канішевська Любов Вікторівна

Малиношевський Руслан Васильович

**ФОРМУЄМО ГОТОВНІСТЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО
ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА**

Методичний посібник

Науковий редактор – В. М. Шахрай

Комп'ютерна верстка – В. М. Шахрай

Обкладинка – О. Л. Морін

Формат 60x84/8. Обл. вид. арк. 5,0.
Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 196 від 21.09.2000.
25006, м. Кропивницький, вул. В. Панченка, 29
тел./факс (0522) 32-08-32, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua